

JELENKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT — 1972

A TARTALOMBÓL

JUHÁSZ FERENC
SIMON ISTVÁN
TAKÁCS IMRE
TAKÁTS GYULA
VERSEI

WEÖRES SÁNDOR
MŰFORDÍTÁSA

★

BERTHA BULCSU:
INTERJÚ
JUHÁSZ FERENCCEL

★

BÁRDOSI NÉMETH JÁNOS
FUTAKY HAJNA
GÁL ISTVÁN
TUSKÉS TIBOR
ÍRÁSAI
ILLYÉS GYULARÓL

★

BATA IMRE:
WEÖRES PSYCHÉJE

VÁRKONYI NÁNDOR:
PERGŐ ÉVEK

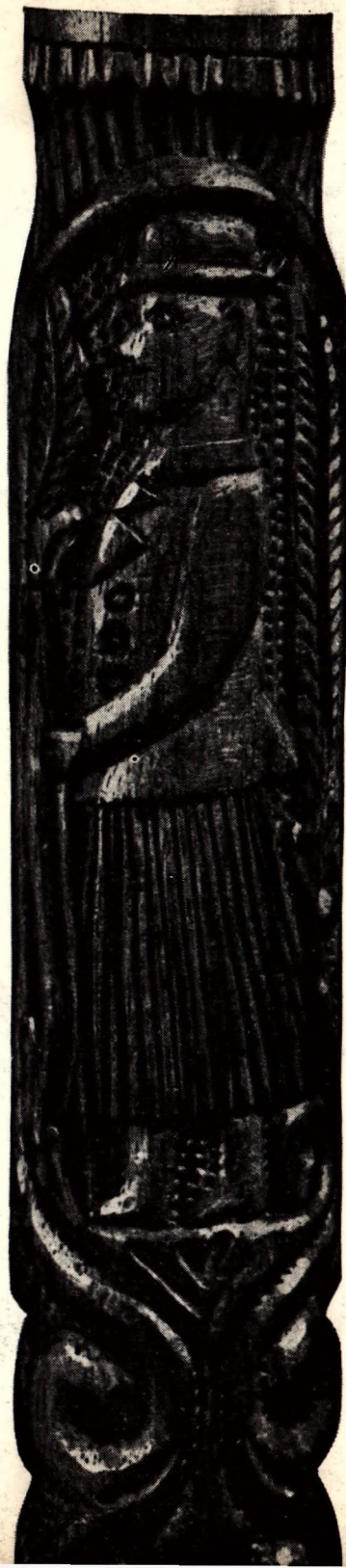
6,—Ft

SZAMUNK SZERZOI:

BATA IMRE
BARDOSI NÉMETH JÁNOS
BERTHA BULCSU
FUTAKY HAJNA
GÁL ISTVÁN
JUHÁSZ FERENC
MÁNDOKI LÁSZLÓ
POMOGÁTS BÉLA
RAJNAI LÁSZLÓ
SIMON ISTVÁN
TAKÁCS IMRE
TAKÁTS GYULA
TUSKÉS TIBOR
VÁRKONYI NÁNDOR
WEÖRES SÁNDOR

KÉPEK

ID. KAPOLI ANTAL
IFI. KAPOLI ANTAL
MÓSER ZOLTÁN

JELENKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

XV. ÉVFOLYAM 11. SZÁM

1972. NOVEMBER

TARTALOM

JUHÁSZ FERENC versei: A rejtelmek hajnala (<i>Ős-szélben gesztenyefák, Az én hajnalom, A vedlő arancsipkeláng-oszlop, Akinek szívére fújt az Isten, A megváltó kések</i>) –	963
BERTHA BULCSU: Interjú Juhász Ferencsel – – – –	968
POMOGÁTS BÉLA: A halottak királya (<i>Juhász Ferenc epó-sza</i>) – – – – – – – – – – – – – – – –	986

*

SIMON ISTVÁN: Élő parázs <i>Illyés Gyulának, születésnap-jára</i>) – – – – – – – – – – – – – – – –	997
BÁRDOSI NÉMETH JÁNOS: Népének nevében (<i>Jegyzet és vallomás Illyés Gyuláról</i>) – – – – – – – – – –	998
TÜSKÉS TIBOR: A költő tanúságtétele (<i>Egy Illyés-vers megközelítése</i>) – – – – – – – – – – – – – –	1005
FUTAKY HAJNA: Pécsi színházi esték (<i>Illyés Gyula: Testvérek</i>) – – – – – – – – – – – – – –	1012
GÁL ISTVÁN: A kisdíák Illyés Bonyhádön – – – –	1012

*

TAKÁCS IMRE versei: A lány szavai, A férfi szavai, És újra tavasz! – – – – – – – – – – – – – – – –	1027
MANDOKI LÁSZLÓ: A pécsi múzeum Kapoli-gyűjteménye	1029
TAKÁTS GYULA versei: Kit kerestek, Időtlen kontinens, Talpánálló délibáb – – – – – – – – – – – –	1031
VÁRKONYI NÁNDOR: Pergő évek (IV.) – – – –	1033

ISMERETLEN PERUI KECSUA SZERZŐ verse: Atahualpa inka halálára (<i>Weöres Sándor fordítása</i>)	- - - -	1045
BATA IMRE: Weöres Sándor Psychéje	- - - -	1049
RAJNAI LÁSZLÓ: Janus Pannonius munkái latinul és ma- gyarul	- - - - - - - - - -	1052

KÉPEK

Id. KAPOLI ANTAL faragványai	- - - -	967, 985,	1016
Ifj. KAPOLI ANTAL: Kobak-részlet	- - - - -		1026

Műmellékleten

- 1-2. Juhász Ferenc-portrék
(MÓSER ZOLTÁN fotói)
3. A 13 éves Illyés Gyula
4. A III-os gimnazista Illyés bonyhádi
házigazdái és diáktársai között.
5. Id. KAPOLI ANTAL faragványa
6. Ifj. KAPOLI ANTAL rajza

A borítón

Id. KAPOLI ANTAL faragványai

J E L E N K O R

A Magyar Írók Szövetsége Dél-dunántúli Csoportjának lapja

Megjelenik havonta

Főszerkesztő: SZEDERKÉNYI ERVIN

Szerkesztő: PÁKOLITZ ISTVÁN

Kiadja a Baranya megyei Lapkiadó V. Pécs, Hunyadi János út 11. Telefon: 15-000. F. k.: Braun Károly

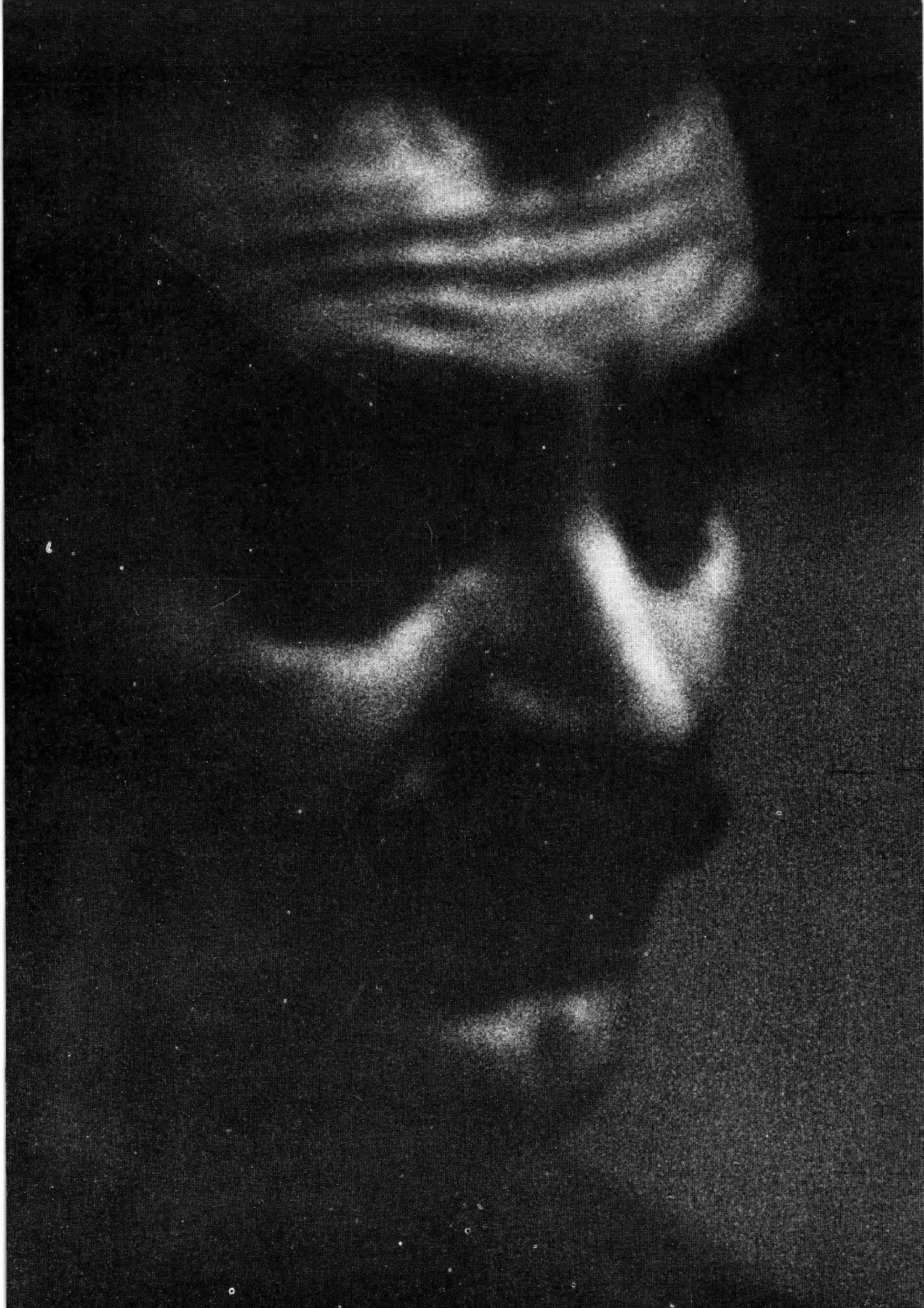
Szerkesztőség: Pécs, Széchenyi tér 17. I. emelet. Telefon: 10-673.

Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (Buda-
pest V., József Nádor tér 1.) közvetlenül, vagy átutalással a KHI MNB 215-96162 pénzforgalmi jelzőszám-
lára. Évi előfizetési díj 72.— Ft.

72-4398 Pécsi Szikra Nyomda — F. v.: Melles Rezső

Index: 25.906

Füvész Ferenc:

A rejtelmek hajnala

Ős-szélben gesztenyefák

A ták kopasz ágai,
hervadt zörgő lángjai,
a kúsza ön-szővevény
között a kék őszremény.

Az ősz-szél, ősz-suhogás,
neonfények, semmi más.
Fénypontlángok a vizen.
A hömpölygő elemen.

Földgyalúk, gépek, salak,
sáska-óriás vadak:
gép-árnyak, gödrök, csövek.
Gesztenyefa-levelek.

Pad. Uszályok. Kőfalak.
Mert én így akartalak:
Halál, Halál, Életem.
Nincs Múltam. Csak Jelenem.

Az én hajnalom

A hajnali köd tántorog,
a hajnali köd rámtorog.
És hajnal van. És semmi más.
Vér. Aranykód-lángolás.

A vedlő aranycsipkeláng-oszlop

*Aranyat-vedlő jegenyén
ugrál a rigó feketén.
Aranypikkely-lángokat:
rúgdos rothadt tollakat.*

*Mint nagy fekete A-betű
ugrál a kö-tekintetű
feketerigó a jegenyén.
Csipkés a hulló láng-remény.*

*Hull pörögve lefele
a jegenyefa levele,
a tar ágak közt égve hull.
Nézem mosolytalanul.*

*Aranycsipkeláng-oszlopon,
aranytollcsipke-körudon
ugrál a rigó. Mi jogon?
Meghalsz? Meghalok. Jól tudom.*

Akinek szívére fújt az Isten

*Jaj, az Isten ráfújt a szívemre!
Aranyat fújt az Isten szívemre!
Füstöt, aranyport, kövér ködöt.
Gödreibe tűzkását köpött.*

*S így virágzok én az Őshalálban,
így virágzunk Egymás Mosolyában,
így virágzik a Mindenség bennem:
aranylángpont-haláltűzőzőnben.*

A megváltó kések

*Kellett a kés neked,
kellett a kés nekem!
Mi lesz majd Én-Veled
Nélkülem Gyötrelem?*

*Kellett a kés nekem,
kellett a kés neked!
Mi lesz majd Nélkülem
Gyötrelem Én-Veled?*

*Kellett a kurva kés,
a rozsdás, kurva Kő-
pengéjű Nem-Kevés
Sorsunkba Szúrt Idő!*

*Kellett, hogy ittmaradj,
zokogva fuss Csoda-
Ringyó, hogy elszaladj
a Semmibe Hova!*

*Késekkel szétdőfött
Alkonyi Aldozaat,
kellett a Régi Kő-
szívű Szar-Átkozat.*

*Kő-kések mosolya
kellett halálodért,
a Nem-Tudod Hova
Forrasztott Édenért!*

*Kellett, hogy megmaradj,
Létedből Ömlő Vért
irtózva el ne hagyj
Hazúg Reményedért.*

*Dőftem amit beléd,
hagytad, hogy szúrjalak,
kellett az Én-Hitért-
Késidő Iszonyat!*

*Vérző Szőr-szív Sebed
Rózsaláng-Serlege,
a Kő-Karddal betelt
Halálod Mindene!*

*A láng-szirom Kupa,
kő-késsel megdöfött
Tajtékrózsa-Csoda:
lesz ami majd a föld.*

*Lesz ami majd kukac,
száradó sárga hab,
a Te-Se Megmaradsz
Üszkös Föld-Alkonyat.*

*A habzó, fröcskölő
Szőrcsillag-Rózsaláng
kellett, Te-Nem-Idő-
Végzetű Kis Hazánk.*

*Kellett a Kő, a Kés,
te Izzó Szégyenem,
a Nem-Is Szenvedés
Egyetlen Gyötremelem.*

*Te Pokol-Édenem,
kellett a Kurva Kés,
legyen hogy énvelem
Végső Fölismerés:*

*Halál, Élet, Halál,
Élet, Halál, Élet!
Kellett a Kés, a Nyál-
Hajnal Rózsa-Végzet!*

*Kellett a kés neked,
kellett a kés nekem,
legyek hogy: Én Veled
Rejtőző Rejtelem.*

*Kellett a kés nekem,
kellett a kés neked:
hogy feldöfd Én-Hitem
Reményem-Mindened!*

*Kellett a kés, a kés,
a Lángoló Csoda-
Végső Fölismerés
Kő-kard Vér-mosolya.*

*Zuhogjon hogy a vér,
ömölgjön hogy a láng
vért-lövellő kővér
Szökőkút-Gyásza ránk.*

*S higgyük, mit hinni kell
újra és soha mást.
Létünk hogy vért lövell.
Nem Köd-Vígasztalást!*

*Kellett, kellett, kellett:
Késeink Az Ami
Van-Volt Véres Gyermekek
Alommal vallani!*

*Dötni szíveinket
Gyémántkő-Késekkel.
Dög-Veszteségünket
Nem-Vereségekkel.*

*Öldöklésünkkel de
úgy föltámasztani:
Mámorunk Fekete
Húsát Virrasztani.*

*Legyen hogy már miért
élni a Tegnapért!
Hogy már legyen miért
halni a Holnapért!*

Interjú Juhász Ferencsel

A szemében fájdalom ül, az arcán feszültség, visszatartottság. Két hete került haza a szanatóriumból... Állunk a kertben. Az őszi színei mindenben. A lugason érett szőlőfürtök, a ház mellett pázsit, közben rózsatövek, kéklő harangvirág.

– Hát ez... Ez ugye a kert – mondja Juhász, s a hangján érezni lehet, hogy kevés köze van a lugashoz, gyephez, s a félig elpusztult mandulafákhoz. Kerti szárszámokkal aligha görnyedez a bokrok alatt, hiszen ezek a bokrok számára nem így valóságosak, hanem látványként, képként, szóként. Nincsenek privát bokrai, virágai, cselekvései. Ami él körülötte és szerephez jut, mind-mind a költészet áramkörében létezik, része a nagy készülődésnek, szenvedésnek, s részévé válik a műnek. Juhász minden tudatos és öntudatlan energiájával egyetlen célra, feladatra összpontosít, s ez a költészete, más szóval önmaga megvalósítása. Ebbe az erős központi áramkörbe futnak be a kertből, a házból, az országból és a világból az összes szálak, ebbe az áramkörbe kell mindennek és mindenkinek bekapcsolódni Juhász körül, ha létezni akar. Ez az áramkör nagyon erős, mágneses terébe tehetetlenül bezuhannak a tárgyak, virágok, épületek, arcok, hajak, szájak, kiszáradó, sorvadó véredények, és a sejtjeikkel beépülnek a versvárokba, verstornyokba, verserődtményekbe, a monumentális versvárosokba. Ez a zseniális kőműves álmokból, virágnevekből, csillagnevekből, ritmusból, színekből, tört fényű szavakból, betű-pozdorjából akkora várat épített, hogy a földünkön használatos létrák már nem érik el a tetejét. Juhász még egyre építi a versvárat. Létra nincs, így nem tud lejönni, s nem lehet hozzá felmenni. Fenn áll a falon, s tudja, hogy nem tud lejönni, elvegyülni, szürkén élvezkedni. Talán, ha valaki, valahogyan feljutatna egy kötélhágcsót... De hol, hogyan, ki...? Úgy tűnik, a versvár falairól út már csak felfelé vezet. Tudja ezt... Legalábbis sejti... Dacosan, kegyetlenül építi versvárat tovább. Fent hideg van. Az égi galaktikák rendjét lesi...

A kertből lassacskán behúzódunk a ház alagsorába. A költő megmutatja a mosókonyhát, a könyvespolcokkal telerakott folyosókat, aztán a garázst. A garázsban bükk- és csertuskók emelkednek a mennyezetig. Telenként fával fűtik a cserépkályhákat.

– Elférne itt még egy autó – mondja Juhász.

A lépcsőkanyarban Balzsam ugat és ugrál ránk lelkesedve. Ő valójában egy kutya. De puli... Így félig ember... Balzsam... Juhász Feri különös világában jelentős személyiség, gondolom kitesz egy nyugdíjas tábornokot.

Folyosók következnek, faburkolat, beépített szekrények, aztán a konyha, a magyaros étkező, s a szobák. Egy kisebb szoba, melyben Juhász leánya tanyázik egyetemi tankönyveivel, egy nagyobb, melyben Erzsike, a ház tudós asszonya lakik, aztán a dolgozószoba, melyben ismeretlen szellemek, tudósok, boszorkányok élnek, s a költő. Erzsike szobájának a falát nagy Csernus-kép fedi. A festményen Juhász Feri üldögel. Arca talányos.

A dolgozószoba nagy. Két falát mennyezetig könyvek borítják, a harmadikat megtöri az ajtó és a fekete cserépkályha, a negyedik az erkélyre nyílik, s a kertre. A negyedik fal talpig üvegéből épült. Az egyik könyvespolc alatt, szinte beléje süllyesztve nagy olajzöld heverő áll. A heverő felső harmadát málnaszínű subaszőnyeg fedi. A heverő fejénél, valamiféle láda sarkán egy újszövetségi szentírás és egy német nyelvű holland katekizmus nyugszik. A szent könyvek szomszédságában színes cseréptálban gyógyszeres tubusok, fiolák halmozódnak. A szabad falon, főleg a fekete cserépkályha szomszédságában amatőrképekből nagyított családi fotók függnek a falon, a kályha és az ajtó között Petőfi, Ady, Spinoza, József Attila, Babits Mihály és Tóth Árpád arcképe. Kicsit odább egy Hantai Simon kép, alatta a Húsvét-szigeti óriásszobrok emlékképe, melyet Kassák ajándékozott a költőnek. Dedikálta is: „Emléül. Juhász Ferencnek 1967. III. 12.” – A szoba közepén íróasztal áll, alatta, s az ajtó előtt is keleti szőnyegek. Juhász Feri a könyvespolchoz lép, kezét magasra emeli:

– Ez itt a XX. századi magyar irodalom, ez a világirodalom... Itt sorakozik az én természettudományi gyűjteményem...

Közelebb húzódik a polchoz, s egyetemi tankönyveket látok magam előtt, biológiát, szülészetet, fizikát, öslénytant, odább latinokat, filozófusokat, majd imakönyveket. Fent a polc tetején Tömörkény, Nagy Lajos, Móricz Zsigmond és Krúdy Gyula műveit. Egy üvegszekrényben pedig a költő saját műveit. A könyvespolc aljában csukott szekrényrészt pillantok meg.

– Itt? – fordulok Juháshoz.

– Dossziék, papirosok – mondja és kitárja az ajtókat.

Rend... Rend a szekrényben, a polcokon, s a kis társalgó asztalon is, mely közvetlenül az üvegfal előtt áll két kényelmes fotellel. Az asztalon egy üveg skót whisky (Ballantinés, amit legjobban szeretek), mellette egy üveg száraz bor, poharak, dobozok, jég... Az asztal alatt egy érett napraforgótányér, fekete cserépvázában.

Juhász hellyel kínál. Megvárom míg a fotelba ereszkedik, s csak utána ülök le én is. Önkéntelen az egész. Túl sok tisztelet és udvariasság nem szorult belém. S most mégis. Kényszerítenek a tárgyak, a kert, a környezet, a cserépkályha, melyben mindig fával fűtenek. Pedig jól ismerjük egymást, két esztendeje egy szerkesztőségben dolgozunk. Nagyokat vitatkoztunk az elmúlt években, s jókat ittunk, nevettünk együtt. De a szerkesztőség úgy látszik más. Juhász Ferenc ott főmunkatárs, itt király. Fiatalon találkozott a sikerrel. A harmadik könyvére, huszonhárom éves korában Kossuth díjat kapott. Erős kezdés. Tizennyolc könyve jelent meg idáig. Művei: Szárnyas csikó (1949); A Sántha család (1950); Apám (1950); Új versek (1952); Óda a repüléshez (1953); A nap és a hold elrablása (1954); A tékozló ország (1954); A virágok hatalma (1956); A tenyészet országa (1956); Virágzó világfa (1965); Harc a fehér báránnyal (1965); Mit tehet a költő? (esszék, 1967); A Szent Tűzőzőn regéi (1969); Anyám (1969); Vázlat a mindenségről (esszék, 1970); A halottak királya (1971); A mindenség szerelme (Összegyűjtött versek. Első kötete: A szarvassá változott fiú, 1971. Második kötete: Titkok kapuja, 1972).

A fotelban ülve a kertre s a szomszédos udvarokra látok. A késő délutáni fényben néhány gyümölcsfával zsúfolt almafa bíborlik, az almafákon túl sötétzöld jegenyék állnak. Csend van. A Rózsadomb néma. Nagyon nagy a csend,

de úgy érzem mégis nyugalom. Hirtelen bármi megtörténhet, bekövetkezhet. Juhász előre hajol és whiskyt loccsant a poharamba.

– Igyál – biztat.

Jeget dobok a barna lébe, aztán felhajtom. Juhász nézi. Fegyelmezett. A Kútvolgyiben megtiltották neki az ivást. Nem iszik, büszke akaraterejére. Szinte élvezzi, hogy én iszom és ő nem. Hátradől a fotelban, babrál valamivel, matat. Én a poharat ringatom. A kertben apad a fény. Juhász megszólal:

– 1947-ben a Diárium című folyóiratban jelentek meg az első verseim. A címük Arany és Ezüst... Aztán a Népi Kollégiumok folyóiratában, a Lukácsy Sándor féle Valóságban, majd a Németh Andor szerkesztette régi Csillagban. Első könyvem a Franklin Társulatnál jelent meg...

Írok mindent. Juhász Feri arca összetörik, aztán kisimul. Hunyorog, morog. Az asztalra mutat:

– Ennél az asztalnál dolgozom húsz éve... Én a hosszú verseimhez, mint a Gyermekdalok, vagy A halottak királya, rengeteg segédanyagot használok. Az asztalomon mindig azok a könyvek sorakoznak, melyek tartalmilag, nyelviileg, vagy módszertanilag segítenek a munkámban.

Feláll, szétnyit egy könyvet, melyből jegyzetek csúsznak elő.

– Látod... Bejegyzések, idézetek, nyelvi formák... Itt vannak, hogy a versírás idején kéznél legyenek. – Nagyon rendszeresen dolgozom, és nagyon rendszeresen élek. Ezt a rendszerességet az utóbbi évek sok baja, gyötrelme felborította... De most megpróbálom visszaállítani a régi életformámat... Ami ugye... Gyakorlatilag azt jelenti, hogy Budapestre kerülésem óta nap-pali ember vagyok. Ezt úgy értem, hogy kora reggel kelek, fél hatkor, hat órakor, legkésőbb hétkor. Ezt a helyiséget magam teszem rendbe mindennap. Nyolckor, fél kilenckor leülök dolgozni, és dolgozom, ameddig bírom léleg-zettel. Ezt már azért is meg tudom csinálni, mert 21 éve vagyok a Szépirodalmi Könyvkiadónál. 1951 decemberében szerződtem oda, azóta egyfolytában ott dolgozom felelős szerkesztőként. Annakidején félállásban vállaltam a munkát, így csak szerdán és pénteken kellett bemennem. Ez lehetőséget adott arra, hogy kialakuljon ilyen rendszeres életmód. Ha hosszú verset írok, megírom egy ültő helyemben, de ez eltart hat-hét hónapig. Naponta 8-10 órát dolgozom. Nagy vákuumok nem szoktak lenni. Kivéve, amikor A halottak királyá-t írtam, amit 1959. február 3-án kezdtem és megírtam 11 versszakot, majd 1970. március 23-án folytattam, s 1970. június 18-án háromnegyed 12-kor befejeztem. Ennél a versnél óriási időszakadéka zuhantam – mondja Juhász, aztán feláll, elém tart egy nagyalakú, bőrbe vagy műbőrbe kötött, könyvszerűen vastag füzetet. Kinyitja az első tizenegy versszaknál, aztán hátrább. Magyaráz:

– Száznolcvanöt kéziratoldal... Ugye... Ez a depressziós írás... Ez a nem depressziós.

A füzet elején javítások látszanak, hátrább világoskék, tiszta versfolyam hömpölyög át a lapokon. Seholy egy javítás, vagy áthúzott szó. Elámulok. Nem is tudom mit mondjak, mit kérdezzek.

– Mindig ilyen bekötött füzetekbe írsz?

– Medimpex naptárba írtam A tékozló ország-ot. Ekkor szoktam rá a könyvbe való írásra. Az 1950-es években nem volt papíros.

Elém tartja a vastag, könyvszerű naptárt.

– A Rákosi időkben annyira megszoktam ezt a formát, hogy most külön be is kötöttem papirokat. Kardos úr most kötött be nekem újabb íveket.

Kinyitja a szekrényt, kiemel két vastag könyvet. A frissen kötött könyvek gerincén arany betűk és római számok.

– Nézd, milyen finom papír... Bécsben vettem ezt a papírt... Ha valamilyen érzelmi vagy fogalmi problémát megoldani nem tudok, belebújok ezekbe a cselekvésekbe. Papírt, dossziékat veszek, kötetek.

– *S azok a kisebb füzetek?*

– Az ötvenes években jegyzeteket készítettem mindenhez. Az csak legenda, hogy a prózairónak kell készülni, s a költőnek nem. Ide mindent felírtam, szóképeket, verslehetőségeket, amik a fejemben jártak. Ha nekiülök egy hosszabb vers írásának, előveszem ezeket a jegyzeteimet... Ezek nem rövid versekhez kellene, hanem a hosszú versekhez, a nagy konstrukciókhoz. Ezek segédeszközök a lírához. Meggyőződése, hogy szüksége van erre a lírának is. Ezek a jegyzetfüzetek állandóan használatban vannak (felmutat egy füzetet). Ebben írtam le, hogy édesanyám hogyan vágott ki egy petróleumlámpát az ablakon, amikor apám odahozta a dalárdát...

Kinyit egy újabb füzetet. A fehér mezőben rajzai: páncélok, sisakok szóródtak szét, odább lovak és lovasok páncélban.

– A halottak királyá-hoz készítettem ezeket a tanulmányokat, mivel nem szeretek semmi módon mellébeszél, pontatlanul fogalmazni... Száz részből, rostból épül a mű. Még le is szoktam rajzolni a verset...

Juhász újabb füzetet tár elém. Keresztre feszített zöld test. Ember, állat, szörny? Aztán beljebb egy másik oldalon kék tóban zöld béka ül. Dülledt szemekkel néz bennünket. Aztán kék páfrányok következnek.

– Így néz ki a műhelyem, vagy nem tudom minek lehet nevezni ezt a dolgot.

Felemel valahonnan egy zöld füzetet. Ez is kötött.

– Száz vers van ebben, rövidke – mondja.

– *Golyóstollal írsz?*

– Töltőtollal. Ceruzával egyáltalán nem. Egy versem van, amit véletlenül golyóstollal írtam, ez a Gyermekdalok. Tizenkétezer sor. Harminc golyóstollat fogyasztott el. Mátraházán arra ébredtem egy napon, hogy el tudom kezdeni a verset. Csak golyóstoll volt nálam. Babonából azzal folytattam később is. Ceruzával még jegyzeteket sem tudok készíteni.

– *Mindig nappal dolgozol?*

– Sok személyes okból áttértem az éjszakázásra. Ahogy a szanatóriumi irataimon szerepelt: „laborális és familiáris okból”. Szeretnék visszaállni a nappali életre. Igazán jól fogalmazni napfényben vagy reggeli világításban tudok. Ugye... Kell a belső tisztaság és a homálynélküliség, hogy el tudjam mondani, amit akarok. Az éjszaka zavar... A kiadói munkám is lehetővé teszi, hogy mindennap fogalmazzak és csak akkor menjek be, ha ezt elvégeztem. Egyébként mindig íróasztalon írok, de mégsem, mert ha ezt jól megnézed, láthatod, nem íróasztal. A bizományiban vettük – mondja Juhász, aztán megtapogatja az asztal sarkát és leül. Rágyújt. Várakozik.

– *Mindig nyolc-tíz órát dolgozol naponta?*

– Nézd, ha jól megy a munka, akkor hat-hét-nyolc órát tudok egyfolytában dolgozni. Ezt mindig a cigaretta mennyisége mutatja. Amikor csomót

érzek a torkomban, akkor már nem megy az írás. Ha dolgozom, sokkal kevesebbet dohányszom, mint egyébként.

– *Könnyen írsz vagy nehezen?*

– Bennem nagyon sok kétség, kétségbeesés, depresszióra való hajlam van. Nagyon ritka az a napom, percem, amikor örülök annak, hogy a sors képessé tett a fogalmazásra. Azt érzem, nem elég amit csináltam, még mindig nem történt meg a vers. Ezeket a gyötrődéseimet összegyűjtött verseim két kötetének előszavaiban meg is fogalmaztam. Nem depressziós állapotban könnyen írok. Ez nem azt jelenti, hogy könnyedén, de meg van a képességem a végleges fogalmazásra. Ha nincs, akkor nagyon nehezen írok. 1957-től 1962-ig ilyen depressziós állapotban voltam. Kórházba is kerültem 1958-ban. És hát voltaképpen érvényesen fogalmazni 4–5 esztendeig nem tudtam. Nagyon szégyeltem ezt az állapotot, nagyon gyötört. Kétségbeestem. Úgy éreztem, semmi sem jó, amit addig csináltam. Szabályos depresszió volt. Az életem más részeit is befutotta, mint repkény a sírkövet. Ebből az állapotból 1961 táján kezdtem kilábalni. A teljes felszabadulás azzal a verssel következett el, ami körül annyi vita volt. A József Attila sírjánál című versemre gondolok, ami az Új Írásban jelent meg.

– *Milyen volt a gyermekkorod? Hogyan éltetek? Elmondhatnál egy emléket kisgyermekkorodból... A szülőföld meghatározta életutadat? Egyáltalán a költőben van valamilyen eredendő meghatározottság?*

– Nagyon nehéz volt... Sok szomorúsággal, szenvedéssel volt terhes a gyermekkorom. Nagyon fájdalmasan éltünk, de emellett nagyon szép is volt, az élet, ha visszaidézem, ami velünk történt. Apám eredetileg kőműves volt, de 1932-ben a tüdeje miatt megoperálták. Az úgynevezett „nagyvillám” műtétet hajtottak rajta végre. Egyik oldalon átvágták valamennyi bordáját, és lekapcsolták a fél tüdejét. Nem vállalhatott többet kőműves munkát. Elment egy hivatalba altisztnek. Biáról vonattal járt be Pestre. Nagyon jó kedélyű, zenét szerető ember volt, aki minden biztonnyal sokat szoronghatott a betegsége miatt... Ugye... Nagyon könyvet nem szerető ember volt. Akkor döbbentem rá, hogy hamarosan meghal, amikor életében először könyvet kért tőlem olvasni. Nagyon nem szerette a könyvet, szinte gyűlölte. Kezébe adtam Móricz Zsigmond Rózsa Sándorját és Thomas Manntól a József és testvéreit. Szorgalmasan elolvasta őket, s közben nagyon megváltoztak a tulajdonságai. Jelzett a halál a tulajdonságváltozással... – Amiért szomorú volt? Nem azért, mert szegények voltunk, bár a falu legszegényebb rétegébe tartoztunk. Nem is irattak gimnáziumba. Polgáriba jártam Bicskén. A gimnáziumhoz hiányzott a latin különbözetim. Apám inasnak akart adni a Magyar Optikai Művekhez. De addig könyörögtem, s anyám is, míg a Márvány utcai Kossuth Lajos kereskedelmi középiskolába kerültem. Amit csak azért említek, mert néhány olyan fiúval jártam ott együtt, akiknek a nevét te is ismered. Közülük való volt Csernus Tibor, aki most Párizsban él, Nagy Károly fizikus és Tornai József költő... Ugye... Nem a szegénység miatt volt nehéz, hanem mert a betegség elemien meghatározta a létformánkat. És hát elemien meghatározta édesapám létállapotát és édesanyámhoz való viszonyát is. Apám a betegség és a halál-tudat elől a szeszbe menekült. Nem volt iszákos ember, de nagyon sokat ivott. A félelem és a halál elnyomására ivott. A szervezete le volt gyengülve, megártott neki a szesz. Ugye, rég volt... Mindennek csak nagyon halvány rajza van benn az

Apámban, és a mítosz-szerűen az Anyám-ban. Az utóbbi években megfogalmaztam véresebben is . . . A papa, szóval nagyon sokszor volt részeg . . . Ezt úgy is értsd, hogy Biáról járt Pestre. A kollégáival beült valahová egy fröccsre, s átbeszélgették a vonatindulást. Nagyon sokszor az éjszakai grázi vonattal jött haza, és még be-betért egy-egy kocsmába Bián is. A papa igen sokszor, esőben, hóban . . . Kevés, ha azt mondom, nem józanul jött haza. Ezért a mi életünk örökös szorongásban, félelemben telt. A dolog érdekességéhez, lényegéhez az is hozzátartozik, hogy soha nem a keresetét itta el, azt odaadta édesanyámnak. A borraivalóit itta el. A feszültség nem ebből adódott, hanem a részegségi állapotból. Édesapámnak és édesanyámnak elemien más volt az élethez való viszonya, más volt a testük. Apám vidám, társaságot kedvelő, könyvet nem szerető, az élet gyakorlatát élő ember volt. Ezzel szemben édesanyám szorongó, a környezetét nagyon szerető, sokat olvasó, nagyon magányos asszony, akit természetesen ezek az állapotok rettenetesen bántottak. A gyermekkoromat úgy képzeltem el, hogy az emlékeim tele vannak vérhányással, ordítózással, verejtékszaggal . . . Apám ül az ágyban, és a lavórba okádja a vért. Én voltam, aki békíteni próbált. Anyám apámhoz küldött békességet keresendő, apám anyámhoz . . . Apám állandóan társasággal volt, dalárdába járt . . . Anyám teljesen bezárkózott a reményeibe és a kölcsönkért könyveibe . . . Ez az állapot nagyon a létet előkészítő, formáló állapot is volt. Így értem ezt, hogy minden nyomorúsága mellett tele volt örömmel. Nagyon sokat tűnődtem azon, hogy a szegényekből, akiknél visszamenőleg nagyon nehéz felépíteni a családfát, mert elvesznek a csontokkal a földben, és az irataikat nem őrzik sehol, hogyan határozódik meg a tehetség, és a szegénység családfájából hogyan nő ki egy ág, ami lombot vet. A magam családfáját próbáltam összerakni. A szegények életében századok készülődése kell ahhoz, hogy a homályból egyszercsak valaki kiváljon. Ezt majd egy könyvben szeretném megfogalmazni . . . Ezek az állapotok kényszerítettek arra, hogy magam legyenek, hogy ne elégedjek meg azzal, ami körülöttem van . . . Többre törekedjek . . . Más legyenek, mint amit körülöttem tapasztalok. Hogy az életem ne olyan legyen, mint az apámé és barátaié volt . . . Ahogy József Attila mondta: „kiváljak”. Erre nagyon tudatosan készültem kicsi korom óta . . . Nagy szegénységgel, kisebbségi érzésekkel átszőtt gyermek voltam. Állandóan kint jártam a határban, erdőben, nádasban. Sokszor napokra eltűntem anyám nagy aggodalmára. Mivel egyéniségemből eredően is hajlok a részletek megfigyelésére, mindez módot is adott arra, hogy állandóan lássak, figyeljem a természet jelenségeit. Falusi környezet, temető, erdő, tó. Egész pici korom óta olvasó vagyok. Kamasz és legény koromban sokat olvastam, s azóta is. Akkor még anyanyelvi szinten beszéltem németül, így német és magyar nyelven végigolvastam a világirodalmat. A Szabó Ervin és a Széchényi könyvtárba jártam . . . Ez a faluban kitetszett. Bolondnak nevezték a hátam mögött. Anyámat állandóan szekálták, s ő kétségbe volt esve, hogy nem azt az életpályát fogom bejárni, ami Bián szokásos volt.

– *Köt még valami a szülőföldedhez?*

– Ez a falu, ahogy annak idején, gyermekkoromban mondták, magyarokból és svábokból, tehát reformátusokból és katolikusokból állt. Ez a két falurész nem nagyon szerette egymást. Nagyon sokan Budapestre jártak dolgozni, gyárakba, hivatalokba. Annak ellenére, hogy Bia csak húsz kilométerre van a fővárostól, 1945-ig megtartotta feudális kötöttségeit. Ez volt a gyermekkorom

egyik legnagyobb politikai tapasztalata. Nagyon furcsállottam, hogy a kultúra és a civilizáció 1945-ig nem hatotta át ezt a falut. Hogy a főváros nem tudott olyan mágneses hatással lenni, hogy megmozdítsa. Akkor döbbsentem rá minderre, amikor először jártam Magyarországnak azon a részén, amit nem ismertem . . . Békés megyében, ahol a feleségem felnőtt és iskolába járt. Budapesttől kétszáz kilométerre erkölcsben, modorban felvilágosodottabbak, önállóbbak voltak az emberek, mint Pest szomszédságában. Persze ez a Viharsarok volt, a lázadások, forradalmak földje. Biához így nem kötött semmi. Csak kimenni, elszakadni . . . Ebben láttam az élet egyetlen lehetőségét . . . Én ezt a falut rettenetesen meggyűlöltem, és boldog voltam, amikor onnan elkerültem. Hosszú ideig elkerültem a falut. Az is igaz, hogy 1950-ben apám meghalt, anyám felköltözött Pestre. Kötelezettségem nem maradt Bián. A hatvanas évek elején kezdtem visszaszeretni őket, amikor újra fogalmazódott bennem sok közösségi probléma. Ők, minden múltjukkal, kiutalási szándékukkal, gúnyjukkal együtt is az én múltamhoz tartoznak, azonosak velem. A megértést nem nekem kell tőlük várni . . . Ma már nemcsak a temetőbeli csontok kötnek a szülőföldemhez, hanem az emberek is, akik elvárják, hogy értük is legyenek. Szeretném ezt majd egy hosszabb írásban megfogalmazni, hogy milyen formában, még nem tudom. Inkább vers lesz, mint próza. Kötöttformájú versek. Nagyon izgat a költészeti gyakorlatban az a lehetőség, hogy az ember hangsúlyos, magyaros versformában jelenkori tartalmakat érvényesen fogalmazzon meg. A magyar líratörténet egyik legnagyobb kérdése és feladata ez. A kérdés az, hogy ebben a versépítési formában ki lehet-e fejezni a lényegét úgy, hogy a közlésmód nem válik múlt századivá. A XX. század lírájában egypáran megpróbálták már, régen Ady, Babits, aztán nagyon szépen gyakorolta Illyés Gyula, fontos kísérletei voltak Weöres Sándornak és Nagy Lászlónak is.

– *Burjánhó, bokrosodó, újabb és újabb képekre bomló verseidet olvasva sokszor eltéved az ember, s elgondolkodik, mit is akar a költő: erdőségeket teremteni, hegyeket vagy katedrálisokat? Épít, vagy megsejt egy későbbi romlást? Megfogalmazhatnád törekvéseid lényegét?*

– A költő világegyetemet akar teremteni. Én legalábbis: új világegyetemet szeretnék teremteni. Hogyan is mondhatnám pontosan? A költészet (művészet) is valóság. A második valóság. A teremtett valóság. A második természet. Mert minden a Valóság szülötte. De meg is fordíthatom állításomat: lehet, minden valóság, tehát az Egyetemes Valóság, vagy a Lét egyetemessége, a Valóság Egyetemessége: egyetlen képzelet akarátának szülötte, egyetlen képzelet virágzásának állandósága, elmúlásával, elmúlásában is. Halandóságával így halhatatlan. A valóság minden része, dolga, jelenése, összefüggése, változata, állandósága talán a Képzelet szülötte, de a képzelet folyamatosan szüli, halandóvá gyötri, halottá dermeszti, aztán újrászüli a valóságot. Az egyszerűség kedvéért hadd mondjam azt, hogy kétfajta költő (költői teremtésmód, költői teremtés-állapot) van a költészettörténet kezdetei óta. Az egyik: szemével, eszméletével, tudatával, érzékszerveivel, emlékeivel mindig beleütközik a valóság egy-egy dologába, tárgyába, állapotába vagy jelenésébe, ez az ütközés-pillanat fölszíkraztatja szívében az ihletet, tehát megihletődik a valóság-részlettel történt összeütközésben, s ez a tűzpont azután földagad, verssé táguul. S versként megdermedve időtlenedik. Majd hosszabb vagy rövidebb szünet után újabb ütközés-pont következik. Ezt a költészet-állapotot mondom én pontozott lírai teremtésnek. Amikor az egyes fénypontok, ihletek:

tehát versek, pontszerűen, lánc-szerűen egymás után sorakozva építődnek föl a lírai életművé a költő életében. Vagy a fénypontok, verspontok egymás alá, mellé, fölé születnek, hálót szöve egymással. Mint fénypontokból szőtt lét-háló ez a líra. A másik költőben, a másik költői teremtés-akaratban: mindig minden együtt és egyszerre él, egyetemesen tenyészik költészetének kezdet-állapota óta, s ezt a folytonos egyszerre-virágzást akarja (vagy tudja) a költő egész lírai létével elmondani haláláig. Ez a fajta költő a létezés minden dolgát, történéseit, anyagát, jelenségét állandóan, egyetemesen tudja és érzi, ebben az egyetemességben gyötrődik, szenved, ebben virágzik öröme és gyásza, s ezt az egyetemes állapotot akarja kimondani újra és újra. Ez a költő: voltaképpen egész életében egyetlen dolgot akar: megfogalmazni az ő-tudja egyetemességet. Ehhez keres eszméleti alkalmakat. Ez a költő nem a jelenségek kihívására válaszol lírai harccal, dühhel, vagy páncélos indulattal. Ez a költő a jelenségek együttesének diszharmonikus szövevényében gyötrődik, egyetemes rendet akar teremteni a jelenségek tenyésző és haldokló mindenség-halmazatában. Én ilyen költő vagyok. Bár tudom: a Földgolyó lehetetlenül piciny anyagpontja csak a világegyetemnek, e földön állva (és származásom szegénység-földjén) ontológiát, etikát és esztétikát teremtettem magamnak, s e hármas-egység tudatával akarom megteremteni a magam költői világ-egyetemét. Ezért írónak a „hosszú” versek. Az idézőjelet csak azért használom, mert nincs hosszú vagy rövid vers, csak vers van! Vers: amely akkor igaz, ha teljesen betöltve tartamai idejét: akkor fejezi be önmagát, amikor be kell fejeznie önmagát, amikor önmagát önmagával bezárta. A Gyermekek-dalok-at vagy A halottak királyá-t csak ilyen hosszan lehetett elmondani. De badarság lett volna a Mosolyod hatalmá-t tizenkétezer sorra tágítani. Talán túlságosan is elvont, amit itt mondtam. Ez év őszétől előadásokat tartok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészeti Karán: a költészetéről. Ott és akkor majd pontosabb, részletesebb, bizonyítóbb lehetek e dolgokban. Atomjaira, elemi részecskéire bontva egy-egy állítást, talán jobban tudom megfogalmazni a világegyetem-valóság szülte esztétikámat. Mert az esztétika (a költészet teremtés-tudata) csak a valóságból képződhet. Esztétikából nem építhetünk visszafelé (mintegy az űrből a tér-anyag felé, fordítottan) valóságot. A fölfogott valóság, az észlelt valóság és a képzelt valóság dolgaiból születő, (lényegük sugárzásából nemződő) rendezett virágzás az eszmélő anyag erkölcstudata. Felelőssége a létért! És az esztétika a szív erkölce! És az erkölcs, a költészet erkölce is, az eszmélő ember-agy egyetemességre törekvő esztétikája.

– *A halálélmény hogyan került a lírádba? Haláltélelem sugallja, vagy a való élet valóságos halottaira gondolsz?*

– Én nem félek a haláltól. És a halottaktól se félek. Ne csudálkozz, ha azt mondom, én szeretem a halottakat és a halottak szeretnek engem. Mert a halottak az én múltam és jövőm, mert a halál az én jövőm és múltam! Nekem: barátom a halál, nekem társaim a halottak. A halál a lét állandóságának edénye. Az az örök tartály, amelyben az eleven lét tenyészik, habzik és virágzik. A halál a lét egyetlen lehetséges jövője. Az egyetlen bizonyosság, a káprázat-nélküliség. Az egyetlen egyetemes valóságos valóság. A halál a részleteire bomlott és a részekre-bontott lét egyetemes foglalata. Ezért gyönyörű. Ezért nem iszonyatos. Mert a halál az: ami van, a többi csak a létezés lehetsége. De ezért a lehetségesért kell nemzödnünk, születnünk, élnünk és meghalnunk

majd! És ne csudálkozz: én hiszek a halálban. Hiszek létet-teremtő, létet-akará erejében. Ezért a lehetségesért kell élnünk és szeretnünk. És egyáltalán nem biztos, hogy minden úgy van, ahogy mi látjuk, vagy ahogy mi hisszük. De a világ van és mi majd meghalunk. És lesz a lét és a világ. Ez a törvény. És én nem félek a törvénytől. De talán félek: a meghalástól! Attól a pillanattól, ami majd eljön. Hogyan fogom megélni halálomat? Gyáván, gyöngén, esetben, orditozva, könnyörögve, vagy erősen? Nem tudom. Tudom: halálom pillanata: létem (emberlétem) legfontosabb és leghitelesebb pillanata lesz. De nem hiszem el, hogy az a pillanat a döntés pillanata lesz, hogy akkor dől el múltbeli sorsom erkölcsi és gyakorlati értéke, esetleges transzcendens jövőm milyensége. A megbánásban, a múlt, élet-múltban áldozatos elítélésében! Én az anyagban hiszek és az anyag erejében és erkölcsé tisztaságában. Ezért míg élő, gondolkodó, töprengő, virágzó és elvirágzó eleven anyag vagyok az anyagok szervezett világegyetem-halmazatában: csak az életemmel bizonyíthatom erkölcsiségem tisztaságát, élet-hitem erkölcsét. Itt és ebben a halál nem parancsolhat az életnek! Halálom nem oldhatja föl vissza-felé életem kötelező kegyelmi törekvéseit: a jóságot, a tisztaságot, az élethit föl nem adást, a keresztvállalást, ha kell. A szálnak, szerelmet, a szolgálatot. Az ember, a mindig jóra érdemes ember szolgálatát. A szeretet! Ezért, a halál-pillanat csak összefoglalás lehet, volt állapotaim egyetlen ponttá sűrített összefoglalása a beszámolásban, de nem lehet föloldozás visszafelé! Föloldozás emberlétem elemi kötelezettségei alól. Kioldozás az erkölcsből születésemig! Hiszen ha így lehetne: bűn, bűntudat, bűnhődés, bűnismeret nem létezhetne. Pedig ezt (ezeket) nem nélkülözheti az emberszív és az emberiség! Ez a fény és árnyponthálózat az ember erkölcsé világegyetem-magányában! Ezért ember az ember! Nemcsak: mert halandó! Hiszen a létezők és dolgok sokasága halandó! Kegyetlenül kell élni és tisztán: épp a halál miatt. Föladatunkat végezni és önmagunkat megmérni minden pillanatban kegyetlenül és tisztán. Szeretni is kegyetlen tisztasággal szabad csak. És ez a kegyetlenség a tisztaságban: fölold a halálfélelemtől. És a meghalástól félni a legszebb emberi szegyen. Ezért a szent szegyenért érdemes élni! Az ember azért fél a meghalástól, mert halálában (halottan) már nem ismeri föl a halál élet-gerjesztő értelmét. Mert megvonatik tőle a döntés, a választás új lehetősége. Az élet gyönyörű. A halál gyönyörű. A meghalás épp halandóságunk tudatában: iszonyatos. Hiszen itt kell hagynunk mindent: amit tudtunk, szenvedtünk és szerettünk. Mert magunkra-hagynak, mert elhagynak a dolgok, létezők, jelenségek. Mert elfoszlik szívünkkel szívünkben a halálból kivirágzó élet-gyönyörűség! De mikor halott a halott? Amikor a szív megáll? Csak amikor az utolsó agysejt is meghal, s ezzel bomlásba kezd, amikor a koponyára csatolt E.E.G.-gép (elektroenkefalográf) szeizmográfütje cikcakkjait írván félbeszakadva megáll a papiroson. Mint egy félig-megszületett grafit-villám. Akkor már kinyílnak zártságaink, nyílásaink nedveiket kibocsájtják, nyitottságaink bezárulnak. A szilárd hab folyini kezd, meglazul. A szerkezet és a személytelen modell anyaga, váza, töltete, láncolat-összessége, kapcsolat-szövevénye, a véges végtelen kocsonyás virágzó homálya forrni, lángolni kezd határfelületein és határfelületei alatt. Akkor mondhatják csak a fölübénk-hajló eleven halandók: értelme mi volt életünknek! De addig még hasznosan jobbak lehetünk. Bár orvosbarátaink azt mondják: sok ember hónapok, évek óta halott már, pedig él még biológiailag, élettanilag nem mondható halottnak. De nem folytatom: én a halálban élek, a halállal élek: az életért, mert nem élni irtóztató aljasság! Míg élünk.

– Szabolcsi Miklós az új Kritika első számában a következőket írta rólad: „A modern emberiséglátomások, világ-víziók, hosszú versek, nála szocialista meggyőződéssel, – legjobb verseiben pártos hevülettel telnek meg, így megteremti a szocialista realista líra sajátosan magyar, korszerű, 1970-es változatát, példáját nyújtva a korszerű népiségnek is.” A Szabolcsi által használt szocialista jelzőn sokan csodálkoztak. Te személy szerint szocialista költőnek tartod magadat, vagy egy olyan költőnek, aki a szocialista építés mellett áll?

– Nem. Én szocialista költő vagyok! Ezt miért is tagadnám? Mert mások megtagadják tőlem e hitemben jogomat? Mert mások esetleg a gyanútlan vagy jóhiszemű olvasóval elhítenni akarják az ellenkezőjét? Akik nem-szocialista költőnek mondanak engem: vagy ostobák, vagy csálni akarnak a szavukkal. Igen! Szocialista költő vagyok. Ezt minden művem bizonyítja. Egész eddigi munkásságom és életem. És nemcsak az, hogy hiszek a szocializmusban. De hiszem azt is: a szocializmust segítem megvalósulni költészetemmel. Költészetem tartalmaival, költészetem világnézetével, költészetem élet-hitével. Költészetem szubjektivitásával. Én nem hiszek a tárgyiasságban, nem hiszek a mítoszalanságban, a múlt-nélküliségben, az érzelmi objektivitásban, az el-nem-kötelezettségben. Ez lenne az én nem-szocializmusom? Hiszen valahogy valahová mindenki elkötelezett! És leginkább azok, akik tagadják az elkötelezettség jogát és lehetőségét. A köteletségét! Ők: a gyávák, a megbúvók és megalkuvók! Vagy éppen az a gyanakvók velem-baja, hogy hiszem azt: a szocialista költőnek a legtöbbet, a legjobban, a legőszintebben kell csinálni! Ez a szocializmus megvalósulásának akarata! A szegények közül jöttem és a szegényekért meghalni is tudok, ha kell majd. Ez: így van! Hitemben és szívemben! Nem akarlak szép szavakkal ámitani! Az én szocializmusom: eszmélkedésemben és eszmélkedésem költői gyakorlatában a legtöbbet adni és a legtöbbet akarni azoknak és azoktól: akiből jöttem! A szocialista költészet sem tárgyában, sem gyakorlatában, sem nyelvében, sem hitében, sem erejében nem lehet gyöngébb, kisebb és kevesebb, mint a polgári költészet. Én hiszek az élet (minden kúszasága és diszharmonia-szövevénye, halál-szövethalmaza ellenére) örömeiben, a történelem szépségében, a nép erejében, a nép és népem erkölcsi tisztaságában, a munka gyönyörében, a munka köteletségében és egyetlen bizonyosságában! Az én szocializmusom: többet tenni, többet akarni, többet követelni! Nekik, tőlük, értük. A legtöbbet adni nekik a képzeletből és a valóságból. A szellemből és az anyagból. Az anyag termékeiből (amit ők teremtek), a természetből, játékból, örömből, hitből. Nem-szocializmus lenne ez? Bűn? Árulás? Éppen az ellenkezője az! A kevéssel való megelégedés. Így, a nem-hit abban, hogy a nép érteni és szeretni tudja a legbonyolultabb szervezettségű és nyelvű költészetet! Az én szocializmusom: mindenben a teljesség akarata. És a hit abban, hogy ez kell és lehetséges. Hogy a népben és népemben van erő: a teljességre. Hogy: tudom: nem elégszik meg az olcsóságokkal, a kacatokkal, az ál-jósággal, a hamis áruval és hamis tudattal! Az én szocializmusom, mint Ady Endréé, Majakovszkijé, József Attiláé! Az ő hitük az én hitem is. A baj éppen az volt, hogy a népet nézték le azok (költő-ifjúkoromban), akik az ennél kevesebbet akarták, s hítenni el akartatták hazám népével, hogy a vakság, a kevéssel-is-megelégedés, a nem mindenre odafigyelés: a szocializmus. Akik ezt hirdették és mondták: nem szerették a népet, nem becsülték a népet, nem hittek a népben, félték a néptől, annak fölemelkedésétől a szellemben és anyagban, égre-emelt szívétől és fejétől. Azok nem ismerték, és

féltek ismerni a népet. Gyanakodtak. Vádaskodtak: hivatkozva arra a népre, amely oly mohón áhítozott a jóra, az emberi jobbra. Az én szocializmusom: hogy hiszem: többé lennünk: kötelességünk. Tudatban, eszmélkedésben, erkölcsben, tudásban, munkában, szerelemben, politikában, halálban. Család-életfám és halál-családfám minden ága, gyökere, levele: szegények és munkások élő, vagy már a földbe-rothadt virágzó sokasága. Miért ne hinném, miért ne akarnám őket? Ők küldtek a fényre és értük is szólok. De az én szocializmusom: hit bennük és hit abban, hogy tudnak és mernek mindennel szembenézni. Minden anyaggal, formával, állapottal, bonyolultsággal, szerkezettel, tudattal, magánnyal, lét-titokkal, szellemi, erkölcsi, gyakorlati virágzással, vagy enyészettel. És ezért költészetem kötelessége, hogy bátran (akár bonyolultan) mindennel és a mindenséggel szembesítsem őket. Az én szocializmusom: hitem, hogy szívük nagyobb és bonyolultabb, mint a világegyetem. Hogy szívükben virágzik a világegyetem. Félelmeivel, robbanásával és halálával is. Ezt tudniok és élniök: hitem szerint, kötelességük. Miért várnék el tőlük (és magamtól) kevesebbet? Ez az én szocializmusom! És tudása esendőségüknek, gyöngeségüknek, lustaságuknak, szégyenüknek, olykori irgalmatlanságuknak, butaságuknak is. Hogy önhittek is lehetnek, mohóak és becsaphatók. Tisztán láttatni és látni a lét-ismeretben, élet-gyakorlatban, politikában, szerelemben. Tisztán és okosan cselekedni. Az alapokra állni, az alapokról nézni, az alapokról építeni föl a lét erkölcsét és az élet épületét. Egyszerűnek lenni az összegezésben, bonyolultnak a vizsgálatban. Minden bonyolultságával láttatni az Egyetemes Létet. Ez az én szocializmusom.

– *Valamikor divat volt az írástudók felelősségéről beszélni. Manapság vajon mi az írástudók felelőssége?*

– Az írástudók felelőssége ma sem kisebb és kevesebb, mint volt évezredek, évszázadokon át, mint volt történelmünk és az emberiség-történelem utolsó évtizedeiben. Az írástudók felelősségéről beszélni: nem divat volt és ma sem az! De törvényszerű kötelesség. Mi is hát nekünk, mai írástudóknak, mi is hát a mi felelősségünk? Hogy bátran és tisztán szembesítsük önmagunkat és olvasóinkat (az ígét-hallani-akarókat) a valósággal. Hogy ne hirdessünk hazug eszméket, hamis hiteket, galád és alávaló akaratokat. Hogy higgyünk és hitessünk a forradalom értelmében és jövőjében. Hogy fölhívjunk, figyelmeztessünk, oktassunk, hogy őszinték legyünk irván: hazában, történelemben, politikában, szerelemben, halálban, merjük bevallani és láttatni gyalóságainkat és bűneinket, hogy merjük bevallani tévedéseinket: akár eszmékben, akár a gyakorlatban, hogy felelősen beszéljünk történelemről, hazáról, szocializmusról, „nemzeti” bűnökről, hogy tollunkat sohase fogjuk a rossz szolgálatába! Hogy ne legyünk önszeretők, hamis hazafiak, rossz „szocialisták”, önimádók. Hogy tiltakozzunk, gyűlöljük a nemzeti önzést, önhittséget, a népek elnyomását, a hazug háborúkat, az önfeladó, bezápoló, az aszketizmus bűdös és hazug barlangjába visszahúzódo önzést, amely látszatra, mint az önzetlenség. Dehát rétegeire, szeleteire, szövet-metszeteire fölragdosva ezt a kérdést (mint a többit is): könyvnyit mondhatnék válaszul! Lehet: önhitt vagyok, de én hiszek felelősségünkben. Hiszek abban, hogy az okos, tiszta, szép szó: segít lenni a jóra. Hogy a felelős tiszta szó: tud változtatni az emberiségen, tudja a jóra segíteni az emberiséget. Ha nem hinnék ebben: összetörném a töltem! Hiszek abban: hogy a tiszta szó eljut az emberiség szívéig. Hogy a tiszta szóban van annyi erő és hatalom, mint a főlzabádított magenergiában. Mint a sugárzó élő csillagokban.

– *A magyar nyelv nemcsak nemzeti létet jelent, hanem minden szépsége mellett földrajzi és nyelvi korlátokat is. Kitörhet e korlátokból ma egy magyar költő és egyetemes hatásúvá válhat?*

– Hiszem: ha tudunk, mai magyar költők, egyetemes érvényű, a világ-egyetem, a lét, a történelem, az emberszív törvényeire és életére igaz tartalmakat kimondani a megfogalmazásban, ezek a törvényszerű és tiszta tartalmak, mint az őscsillagok földagadván ragyogni, sugárzani és égni kezdenek, s ez a csillagtűz elégeti nyelvünk és földrajzi lét-szigetünk ür-csöndjét, tér-szüneteit. Mondjam másképp? Egyetemes tartalmak egyetemes hatásúvá nőhetnek és nőnek! És különösen most, szocializmusunk korszakában, amikor a világ figyel ránk, kíváncsi és ideges fület hazánk élő mellkasára teszi, hogy hallja szívünk eleven verését. De e tartalmak megkereséséhez hatalmas erő és bátorság kell. Bátorság még a tévedésre is! És kell erő, tehetség, bátorság óriás ahhoz is, hogy egyetemesen érvényessé tágítsuk, hogy egyetemes érvényűvé tudjuk növesztetni a látszatra személyes dolgainkat is a létezés végtelenében: személyiségünk, szerelmünk, halálunk, nemzetünk, múltunk, ember-gondunk állapotait, gyarlóságait, gyötrelmeit, jelenségeit, jelenlétét a történelemben. Ha van tehetség, költészettudás és atomrobbanás-erő bennünk, mai magyar költőkben, hogy rákényszerítsük lét-tudásunk akarátát vers-kimondásunkkal a világra, föloldódnak nyelvünk virágzó korallzátonyai, nyelvünk virágzó, eleven állatokkal rózsálló és bimbózó köcsillag-gömb-fonadéka szétnyílik, mint élő, tiszta tok, hogy magába-nyelje az élő és értő világ értelemre-éhes tudatát! És leszünk világhódítók mi is: a szellem tiszta hatalmában és szellemünk erkölcsének erejében. A Föld-golyó ember-tudata, nemzet-tudata és történelem-állapota, emberiségének lét-akarata és lét-állapota századunk jelen évtizedeiben nem hasonult (idomult) ahhoz a látszatra eszményien tiszta történelmi és lét-gyakorlati képlethez, amit a XIX. század oly jóhiszemű és pozitivistán magabiztos tudósai elméjükben kidolgoztak. Más lett a világ, más lett az emberiség, másképp lett a forradalom, másképp lett a szocializmus, átszerveződött a tőke, másképp lett az ipar, a háború, a fegyverkezés, másképp lettek a nemzetek! Ha ma visszanezünk töprengve a tűnődő XIX. század elméire, látnunk kell, hogy nagyon sok dologban rosszul jósolták, naiv-balgatagon képzeltek a mi húszadik századunkat. És lehet, a mi költészetünk, a magyar hét évszázados óriás-költészet tartalmi váratlanul (vagy a dolgok ismeretében nem is olyan váratlanul) egyetemes érvényűvé lángolnak, évszázados gondunk a történelemben és a költészetben népek gondja lesz. Költészetünk múltja népek és nemzetek jövőjének kövér komorlása, karcsú, a töprengő népek és szenvedő magányos nemzetek, a döbbenetében és elárultatottságában magára maradt nagyobb emberiség redős homlokán tüzes fény-biztatás. Tűz-felkiáltójel! Hogy lehet és kell életben maradni. Hogy kell és lehet fönnmaradni a szörnyektől belihegett és szörnyetegekkel telehörgött világ-sötétben.

– *Az író közéleti szerepléséről mi a véleményed?*

– Alkatában, személyisége, tudata, léte szerkezetében nem minden író alkalmas „közéleti” szereplésre. De ha kell, de ha ideje jön, még a legtörekenyebb, még a leggyöngédebb költőnek is föl kell venni a keresztet! Mondjam Babits Mihályt, aki gége-fölmetszetten, véres és gennyes kötéssel a nyakán, öz-nyak gégéjén a véres pólyával, aki akkor vette föl megváltás-hittel és halál-elszántsággal, mert mindig is felelős írástudó volt: a közösség-tudat, a másokért-szegyenkezés, a meg-nem-bocsájtás, a teljes gyűlölet, a menekülni-

nem-akarás, a felelősség-tudat, erkölcs-tudat, az önismeret nem is fából, de kőből kötött keresztyét? A bűdös téboly, rohadt gőg, tiszta harc idején! Utolsó énekei ezért megváltó-énekek. A megváltás ének-szentségei.

– *Az író társadalmi helyzetét milyennek látod, s helyét a közéletben?*

– Azt hiszem, a föntiekkel válaszoltam kérdésedre. Az író a társadalom lelkiismerete is kell legyen. Hazája, népe lelkiismerete is. Nemcsak az emberisége, az édes Világegyetemé!

– *Másokkal összevetve, milyennek találod a magyar népet?*

– Nincs jó nép és nincs rossz nép, csak nép van. Nép, akit lehet biztatni és oktatni a jóra, de lehet akit rákényszeríteni is a rossz-cselekvésre. Részletetni a rosszban való cselekvésben. Egy nép, a nép: nép önmagában. Jóraszándékú, és jóságra-törekvő. Ezt hiszem. Minden nép élni akar, és boldogulni akar minden nép. De lehet népeket belekényszeríteni a gonoszság akaratlan szolgálatába. Fenyegetéssel, törvényekkel, hamis eszmékkel, tudatlanságot-fenntartással, fegyverekkel, elnyomással, zsarnoksággal és zsarolással, bujtogatással. Nem is folytatom. Mert mindig a népnek kell megfizetnie, ahogy Kölcsey Ferenc írta himnuszunk mondja: bűnhődni e kényszerekért! Pedig nincs bűnös nép és tiszta nép! Csak nép van. Boldog, szorongó, dolgozó, esendő, vigadó, gyászoló, gyönyörködő és ünneplő. Nép. Az ember-létet mindig újratemtő, nemző és temető dolgozó sokaság, jóra és szépre mindig érdemes, bonyolult és tiszta, keveredett és forrongó szívű férfiak és nők, gyermekek és öregek, nemző, szülő, szoptató, dolgozó és teremtő, temető és újratekintő szorgos sokadalma. Nép. Jóra-érdemes. Az anyag és a szellem érdemében, értelmében, szerelmében és szeretetében. Nép, mint az enyém. Mint más nemzetek költőie. Nép. S lehet, a boldog-bonyolult világegyetem ismert vagy ismeretlen nem-üres ürességében tenyésző anyagtér-szigetek, anyagtér-nyákjak egyes csillagain vagy bolygóin, ős-spirálködők csigakürtjeiben izzó óriás térányagpontok fény-árnyékában lüktető kis csillagokon, világhatalmas színes gázfelhők fonataiban lebegő anyaggömb-pontokon is élnek vagy éltek népek: boldogok, vagy boldogtalanok. Magányuk csillagára forrva. Megteremtve isteneiket, civilizációjukat, kultúrájukat, történelmüket, és megteremtve haláluk, teljes haláluk eszközeit is. Mint a mi boldogtalan, rettegő emberiségünk. Mint a mi mindig-jobbra érdemes Emberiségünk.

– *Hiszel az emberiség haladásában, abban, hogy jobb lesz az ember?*

– Én hiszek az emberben. Én hiszek az emberiségben, és így abban is, hogy történelme a boldogság felé lépeget előre. Igaz: ős-sárkány totyogással! Én hiszek az emberi jószágban. Hiszek. Hiszek. Hiszek. E hitem nélkül élni se tudnék. Ez a hit költészetem elemi tartalma: a kezdetektől. És e hitemről nem tudok és nem fogok lemondani soha. Mert az ember érdemes a hitre, az öbenn-hitre. E hitben hitemről soha le nem mondom! Akkor se, ha vas-szögek sárga kezeimben és lila lábaimban.

Juhász cigarettázik, én whiskyt iszom. Besötétedett. Alig látjuk egymást. Olyan érzésem támad, mintha valamilyen ösközeg venne körül, talán nádas, füzesek, mintha én a Mississippi egyik partján ülnék, s Juhász Feri a másikon. Közöttünk tutajok úsznak a vízen, s régi, fából épített teherhajók. Néha megloccsan a víz, de puhán, alig hallhatóan. Juhász Feri aztán átgázol a füzeseken, villanyt gyújt. Folytatjuk a beszélgetést.

– *Ha nem irsz, mit csinálsz? Gondolkozol, készülsz, vagy van valamilyen kedvenc időtöltésed?*

– Van két hivatalom. A Könyvkiadóban valamikor nagyon sok dologm akadt, most húsz év után kevesebb. És az Új Írásnál a szerkesztőségi munka. Ezt ismered. Fiatalok fordulnak hozzám a kézírataikkal. Hatalmas verstőmeg... Illik válaszolni.

– *Enni és inni szeretsz? Ha most vendéglői asztal mellett ülnék, mit rendelnél?*

– Nincs különösebb, ilyen fajta vágyam. Szeretek enni, nem eszem sokat. Válogatás nélkül eszem. Nagyon szeretem az egy-tál ételeket, és azokat, amiket gyermekkoromban otthon ettünk.

– *Van valamilyen tárgy, vagy érték, amit szeretnél megkapni?*

– Nincsen... Mostanában néha gondolok arra, hogy esetleg veszek egy autót. Azt hiszem, egy picit oldana a feszültségen, amiben állandóan élek. A munka és az élet feszültségén. Amiért nem veszek? Félek is tőle, nem mintha a haláltól félnék. De vezetés közben esetleg felgyorsulnék és annak nagyon rossz következményei lennének. Nincs különösebb vágyódásom tárgyak után, nem vagyok gyűjtő természet. Kivéve a könyveket, amiket nemcsak olvasni, nézni is szeretek. Inspirálnak, parancsot adnak, felelősségre vonnak. Régen, vágyódtam a jó töltőtollakra. Ez az, amit rettenetesen szeretek. Fiatalkoromban Mont Blanc töltőtollaim voltak... Rettenetesen szeretem a nagyon szép, fehér, kemény papírt... Ezekre fogalmazok általában. Tárgyak magántulajdonára nem vágyom. Szeretek jól öltözött, borotvált lenni, tiszta ingben, cipőben járni. Még a legelesettebb állapotomban is vigyáztam az öltözékemre. Az elesettségemet mindig igyekeztem páncél mögé rejtteni.

– *Mit csináltál a háború alatt? Mi történt veled?*

– 1946-ban érettségiztem. Kereskedelmi iskolás éveimet kettévágta a háború. 1944 nyarán voltam 16 esztendő, 1944 őszén aztán Szálasi Ferencék átvették itt a hatalmat. Megjelentek a plakátok, hogy minden tizenhatodik életévét betöltött fiatalnak be kell vonulnia. November 16-án egy SS teherautó harmincad magammal beszállított Budapestre. Én nem akartam elmenni, de a szüleim rettenetesen féltek. A városban zűrzavar volt, mindez Gömbös Gyula szobra felrobbantásának a napján történt. A Móríc Zsigmond körtéren letett bennünket a teherautó és gyalog kellett elmennünk Pesthidegkútra, ahol a sorozás volt. Elhatároztam, hogy megszököm. Egy barátom vállalkozott még... Besorozás nélkül visszaindultunk Biára. Karácsony estig bujdosunk, akkor bejöttek az oroszok. A bevonultatott harminc fiatalból csak mi ketten maradtunk életben. Az orosz csapatok bentléte alatt volt egy mellhártyagyulladásom, amit átfeküdtem. Haldokoltam. Majd kilenc hónapot feküdtem. 1946-ban érettségiztem. Akkor már a verseimet a tanároknak is megmutattam. Nagyszerű magyar tanáraim voltak. Horváth Károly, Céhmeister István, Gyergyai Albert. De verseimet elsősorban Hantai Simonnak mutattam, aki gyermekkori barátom volt. Öt évvel idősebb volt nálam. Főiskolás volt, rengeteget tanultam tőle. Segített kialakítani az életet és a szellemiségemet. Létezésével alkalmat adott arra, hogy bejárjak a főiskola könyvtárába és a filozófiai elő-

adásokra. Nézhessem azt az óriási képzőművészeti gyűjteményt, ami ott a könyvekben megvolt. Részt vettem a közösség életében. Akkor láttam egy csaknem teljes Csontváry-kiállítást is. Hantai adta a kezembe az első filozófusokat, Spenglert, Kantot, Freudot. Ő ismertetett meg a modern képzőművészettel, szobrászattal, a huszadik századi és a középkori olasz mesterekkel... Innen van az én nagyon erős képzőművészeti vonzódásom, ami az Új Írásban manifesztálódik... 1946–47 fordulóján egy ideig az akkori Francia–Magyar Pamutipari RT-nél dolgoztam. A fél falu ott dolgozott, s ma is az átalakult üzemben. Vigonyozó voltam egy esztendeig. Gépsoron dolgoztam... – Hantai 1944-ben a főiskolán beszédet mondott a németek ellen, ezért aztán bujdosnia kellett. Elfogatási parancsot adtak ki ellene. Elbújt a szőlőhegyen. Feljegyzéseit, s egy könyvcsomagot adott át nekem megőrzésre. Felhatalmazott, hogy a csomagot felbonthatom. A naplóját tartalmazta, melyben képzőművészeti problémákkal foglalkozott és három olyan könyvet, amit el is olvastam. Feuerbach könyvét, Lenin Állam és forradalom című munkáját és egy Engels válogatást. Ez jelentette a fordulatot társadalomfilozófiámban. Ezek a könyvek a húszas években jelentek meg féllegálisan. Itt találkoztam először ezekkel az eszmékkel, gondolatokkal. Mások voltak, mint amiket korábban olvastam. Másan azt értem, hogy a Szabó Ervin könyvtárban nagyon sok misztikus iratot olvastam. Keresztény és nem keresztény könyveket. Az egész ókori és középkori misztikát, Spengler, Kant, Nietzsche és a neokantiánusok műveit, a görög filozófusokat, aztán az egész buddhista irodalmat, amit módomban volt németül elolvasni. Az öskönyveket, őseposzokat, őssiratokat, titkos szent írásokat, halottas-könyveket, misztériumokat, halál-könyveket, teremtetés-mítoszokat, népmeséket. Ez a három könyvecske fontos élményem volt, mert a valóságot, a létezését más megközelítési módon mutatta meg nekem, mint a filozófusok, misztikusok. Korábban egyik kedvencem volt Svedenborg, a misztikus. Angyalokról írt, látnok volt. Mindezt azért említem meg a háború ürügyén, mert a mi családunk nem volt politizáló család. A falunak az a rétege nem foglalkozott közvetlenül politikával. Igyekezett politikailag absztinens maradni. Gyakorlati okból, mert mindennél fontosabb volt a kenyér stabilitása. Apám is úgy gondolta, hogy a politikával a kenyerünk viszonylagos biztonságát veszélyeztetné.

– *Életednek volt valamilyen nagyobb fordulata?*

– Gyakran jártam könyvtárba. 1948 nyarán olvastam a Szabad Népben egy felhívást a népi kollégiumba való jelentkezésre. Akkori állapotom: teljes depresszív reménytelenség, kiüttlanság. Nem láttam az otthonról való kiszabadulásnak, gyakorlati továbbélésnek, a valamivé levésnek semmiféle lehetőségét. Megváltásként jött a Szabad Nép-beli felhívás. Kérvényt írtam a József Attila kollégiumba. Be kellett jönnöm, 1948 augusztusában felvételi vizsgát tettem. Szeptembertől felvettek. Itt a kollégiumban ismerkedtem meg Nagy Lacival, Simon Pistával, és sok más emberrel, akik a kollégium tagjai voltak és művészek lettek.

– *Álmodni szoktál? Vannak visszatérő álmaid? Miről álmodsz mostanában?*

– Gyermekkoromban rendkívül szorongásos voltam és állandóan álmodtam. Volt egy folyamatos álmom, de nem képekben. Pszichiáter barátaimat is megkérdeztem erről, mivel visszatérő állapot volt esztendőkön át... Álmom-

ban minden össze volt gyűrve. Képzeld el egy szobát, ahol minden össze volt gyűrve, az asztal, a szék, a szekrény, a szőnyeg, a levegő. Amikor álomban a tárgyak, csöndek kisimultak, és megkapták valóságos felületüket, akkor oldódott fel a szorongásom... Gyakori visszatérő álmom volt a másik is... Nagy, virágos mezőn körben szalad egy pettyes ló és rámnevet. Ez maga volt a megtestesült boldogság. A szorongás az egész életemet átszövő, áttörő állapot volt... Talán csak az utolsó években, 70–71–72-ben enyhült... Nem kis harcba került, de valamennyire ki tudtam törni, és legyőztem a szorongásomat. En mindig mindentől félttem, szorongtam. A kezdés, utazás, minden változás szorongással töltött el. Ebben a három esztendőben tudtam nagyrészt ezektől megszabadulni. Láthatod, sokat gyötörődöm dolgokon... Minden új munkakezdés maga a rettenet, a hasmenés, szorongás. Ha este megérzem (és mindig pontosan megérzem!), hogy reggel leülök az asztalhoz, akkor az ájulás és a hányinger kerülget. A munka elkezdése után oldódik ez a nyomorúság, de ha abbahagyom, újra fellép és tart másnapig. De élethelyzetekben már megszabadultam tőle. Írás-szédüлетemben nem tudok feloldódni. Mert az írás tudatos szédület, folyamatos rettegés. És én mindig írok. Agyam állandóan virágzik.

– *Elégedett ember vagy?*

– Nem vagyok elégedett ember, minden látszat ellenére. Eddigi életutamat, ha a kezdettől máig veszem, minden nyomorúsága ellenére nagyon szerencsésnek tartom. Hogy ez személyes, vagy történelmi szerencse, azt nem tudom. Szerencsés vagyok, de nem elégedett. Az ötvenes évek elején millió felismerés, töprengés szorított és napról napra kényszerített, hogy léteimmel válaszoljak az eseményekre. Legnagyobb gyötrelmem talán az 1958-as depresszióm volt, amit nagyon nehéz volt legyőzni, és nagyon nehezen viseltem.

– *Mondj egy ünnepet, olyant, ami számodra a legkedvesebb?*

– Nagyon szeretem az ünnepeket, nagyon szerettem mindig is. Hozzákötdnek a gyermekkorhoz... Egyre többször vágyom, hogy újra megtaláljam a gyermekkor boldogabb rétegét. Vágyom, hogy elmenjek haza a faluba, karácsonyi misére, búcsúra... Megnéznék egy ünnepi körmenetet, ami aligha van már... Hazamennék halottak napjára. Aratáskor is elfognak ilyen vágyak. Régen a szüret is ünnep volt. Kicsi földünk volt, átdolgoztam a szüneteket... Nagyon szeretem az ünnepet, a készülődést, a várakozást. Szeretek ajándékozni és ajándékot kapni. Nagyon szeretek vásárolni, sokat, sokfélét. Ez összefügg azzal, hogy szegényen nőttem fel, foltos ruhában. Nagyon szeretek anyámnak venni valamit...

– *Hiszel a barátságban?*

– A legőszintébben hiszek benne. A barátság több is, mint a szerelem. Elemi létforma. Férfiak között különösen. Nagyon hiányzik, hogy ennek formáit nem tudom ma úgy élni, ahogy szeretném. Két legjobb elemi barátom külföldön él. Hantai Simon és Csernus Tibor. Kettejükkel fel tudok oldódni. Mert nem írok, hanem más művészet gyakorló. Festők. Írók között mindig van féltékenység is, s ez a barátságot megkérdőjelezi. Ez hasznos, de a kérdőjelek az emberek között maradnak.

– *Vannak ellenségeid?*

– Nem akarok nagyképű lenni, de azt hiszem, nagyon sok ellenségem van. A jó isten tudja, hogy én vagyok-e az a katalizátor, aki kiváltom, szívem köré kristályosítom, kihívom magam ellen őket, vagy az egésznek politikai, költészeti oka van...

– *Gyűlölteél már valaha valakit?*

– Gyűlöletre sose volt hajlamom. Vagyok indulatos, robbanékony, tomboló, de gyűlölködő sohase voltam. Ezek a robbanásaim nagyon rövid életűek, legyen az család, munkahely vagy szerelem... Ha felforrok, indulatos leszek, de nem tartanak sokáig a düheim. Igyál whiskyt.

– *Ittam már.*

– Igyál még...

– *Sokszor úgy érzi az ember, hogy démonokkal küszködsz. Ismered a démonaidat? Be tudnád mutatni őket?*

– Azt nem kell neked mondanom, hogy az életpályám nem átlagos életpálya. Tizennyolc könyvem jelent meg, kettő készen van. A nem átlagos élet nem hozott annyi örömet, mint ami kívülről látszik benne. Nem hordoz semmi meglepedséget sem. Nagyon sokat tűnődöm ezen. Sorsomul jutott a fényrobbanásszerű pálya, a nagy fekete veszély. Ez a démonom... Ezzel birkózom... Ha nagyon nyersen akarom neked mondani, akkor úgy foglалhatom össze ezt, hogy korunkban én átéltem egy történelemváltást, létformaváltást, beleértve a politikai változásokat is. A szocializmus kezdetétől, nálunk a válságok tömegét éltük át. Mindent beleértve ez a földémonom. Minden túl gyorsan történt, robbanásszerűen. Ezért hagyott kitörölhetetlen halálérzést és haláltudatot. Mindig úgy érzem, abba kellene hagyni... Mi jön még? Nem folytatható tovább. Ez az érzés van amikor élénken lángol, van amikor lefojtódik. Viaskodom egy suicídium érzéssel is. Az öngyilkosság ördögével. Nagyon szeretek élni, öröme teremtettem lény vagyok. De bennem van az árnyék is; óriási szárnyakkal. A megsemmisülni akarással viaskodom évtizedek óta. Tíz-tizenöt éve még az eredetét nem tudtam ilyen pontosan, de most igen... Semmiféle gyakorlatára ne gondolj, ez belső állapot. Örökös életörömök és feszültségek démonával küszködöm. Pontos megfogalmazását kívántam adni éppen A halottak királyá-ban. A könyvnek több rétege van, az egyik ez. A történelmi válságrétegei alatt ez is ott van. Ez az állapot azért is fura, égető, mert nagyon szeretek élni, felkelni, az utcán emberekkel lenni, örülni mindennek, ami van. Egyetlen mámorban, habzásban, teremtésben élek! Egyetlen dachban! Szeretek inni, most sajnos nem szabad... Szeretek vásárolni, könyvet venni, a hozzám tartozóknak meglepetést okozni. Sokat. Föloldódni, vigadni, dönteni, futni, tenni, választani, cselekedni, örvöngeni, tombolni, dolgozni, segíteni, a halállal szembenézni, intézkedni, tervezni, félni, lenni élet-részezen, tudni mindig, amit tenni parancsoltatott, kétségbeesni, vigasztalni, megfeledezni magamról, asszonyoknak örülni, amit akarsz... Részt venni az életben. Mindig! Szeretek szeretni! Szeretek lenni! Mindig! Mindig! Ugyanakkor ennek folytatása a haláltudat. Lehet, hogy ez a mű születését hozza, képi és segíti. Az utóbbi évek versei ebben a feszültségben születtek. – A hosszú verseknek veszélye is van, a költő elidegenedik a rövid verseléستől, és félni kezd attól, hogy egy más kifejezési mód, nemzésében, megszületettségében zártabb. Rövid verseim

születése nagy robbanás volt. Nagy szorongással adtam ki a kezemből a rövid verseket. Megszoktam az óriási konstrukciókat. Ezek anyag- és gondolattömegeket nyeltek el. És hirtelen megtörtént a váltás. Egy hasgörcsben és félelemben éltem, hogy nem sikerültek, nem érvényesek. Tetszik az embereknek, vagy nem tetszik? Elnyeri mások tetszését? A dolgok mélyén mindig ez van. Fiatal költő korom felnőtt kísérője volt Vas Pista. Egyik felfedezőm volt Weöres Sándor is. Gyermeki tisztasággal állt mellettem, megható volt, ahogy 16 éves létemre levelezett velem. Életem legmegdöbbentőbb, legszebb élménye Vas István volt. Vas az ötvenes években költői karanténba volt zárva. Nagyon szerette a fiatalokat. Amit megfogalmazott, megmutatta nekünk. A Kárpátia étterem teraszán megmutatta nekem egyik gyönyörű versét kéziratban, amit előző este írt. A Vas István arcáról sugárzó rettegés hője zavarta a tudatomat, és az olvasást. Döbbenet kellett tapasztalnom, hogy ilyen nagy költő, mint az István, milyen szorongással, verejtékezve mutatja meg a versét egy fiatal pályatársának. Vajon tetszik-e, vagy nem? Nem azt jelenti ez, hogy nem volt tisztában azzal, mit csinált. De ez elemi viszony a költő és az olvasói között – mondja Juhász, aztán hátradől, hirtelen elhallgat.

Nézem az arcát, roskadt testét. Kérdek valamit. Hallgat. Meg sem mozdul. Húsz perc múlva aztán feláll, megszólal:

– Igyál whiskyt...

A HALOTTAK KIRÁLYA

– Juhász Ferenc eposza –

A KÉSLEKEDŐ EPOSZ

A halottak királyában, Juhász Ferenc eposzában olyan alkotó igény, szándék és terv öltött alakot, amely tizenegy esztendőn keresztül mozgatta a költő töprengéseit és képzeletét. Juhász ugyanis, ahogy az eposz megjelenése előtt kelt nyilatkozatában elmondja, 1959. február 3-án írta az akkor még *Király a tengeren* címet viselő hosszú vers első tizenegy és fél versszakát. E kezdő szakaszok az Új Írás 1962 áprilisi számában kerültek az olvasó elé *Egy eposz első sorai* címmel, IV. *Béla király töpreng* alcímmel, *A gyűlölet és szerelem koronája*, valamint a *Tóth Árpád sirjánál* című versek társaságában. (A versrészlet alá írott keltezés: 1958). Ezután több mint egy évtizedes pihenő, vagyis inkább vívódás és küzdelem következett. Juhász Ferenc közben megírt és kiadott egy sor verset, költői prózát és eposzt. A megkezdett munka azonban nem hagyta nyugodni; folytatására olyan elszánással és becsvággyal készült, ahogy csak a legnagyobb teremtő vállalkozásokra, a személyes sorsot és filozófiát összefoglaló vallomásokra szokás. Ennek az elszánásnak az ünnepi pillanatában: 1970. március 23-án folytatta a munkát, és június 18-án fejezte be. A tiz évnél hosszabb készülődés után három lázas hónap alatt. Ahogy magában az eposzban olvasható: „én, aki akartalak és elképzeltetek és ülök nyolcvan napja már Kegyetlen Lángolásban, / nyolcvan napja már Látomás-Lángban égek és tizenegy éve lángolok Tebenned...” Ennek az évtizedes lángolásnak: teremtő láznak és küzdelemnek az eredménye a könyvnyi eposz.

A könyveknek, mondják, megvan a maguk sorsa, és ez a sors gyakran drámába illő. Gyakran valóságos dráma: olyan, a lélekben zajló összeütközés, amelynek az élet értelmét, sikerét vagy kudarcát érintő tétje van. A remény vagy a végső kétségbeesés, az újjászületés vagy az elnémulás. *A halottak király*a is ilyen drámai sorsot élt: elkezdésének, félbeszakításának és befejezésének története egyike lehetne a magyar irodalomtörténet drámai pillanatainak. Juhász Ferenc ugyanis akkor kezdett bele, midőn a személyes és a közösségi sors kétségbeejtő válságba taszította. Midőn a történelem, a politika és az emberi környezet, a meg nem értés, a visszhangtalanság és az elhallgattatás depressziós csüggedésbe sodorta: a kétségek, a reményvesztés, majdhogynem: a némaság vermeibe. Ahogy nyilatkozatában írja: „*A halottak király*a első tizenegy és fél versszakát... 1959. Február 3-án írtam, tömény és komor depresszióm verejtékes odújában, mintegy lángot löve ki önmagam szégyenéből és megalázottságából, sőtétjeimből, a depresszió fekete verméből.” Akkor fogott neki tehát, midőn halott-verseit, költő-siratóit fogalmazta meg: az Ady Endréről, Tóth Árpádról és József Attiláról írott siratót. (Vajon véletlen egybeesés lenne, hogy e siratók közös címe: *A halottak királyai*?) Akkor kezdte, midőn az emberi létezés tragikus természetére kérdezett *A halottak faggatásában*; midőn az emberiséget fenyegető atomháború lidércével viaskodott *Az éjszaka képeiben*. Midőn *Tetszhalott éveim margójára* című versében így foglalta össze sorsának tragikus kérdéseit: „Túl sokat beszéltem? / Némaság a sorsom? / Táltos-szívem féltem? / Bedagadt a torkom? / / Csontváz hadsereget / tenyészt csillag-sorsom? / Fölfalták hitemet? / Sírdomb lett az arcom?”

Természetesnek tetszik, hogy a fogalmazás kedve ilyen körülmények között elapadt, hogy az alkotás láza csak az eposz kezdő szakaszainak megformálására adott legendő lendületet. „Abba is hagytam – hangzik a már idézett nyilatkozat – bevére-

zódva és bekormozódva, szájamon és ujjhegyeimen a láng sebeivel, még nagyobb szégyenemre.” Az eposz írása félbemaradt, és ennek így kellett történnie. A félbeszakítás ugyanis nem pusztán az alkotó kedv kifáradásából következett, hiszen Juhász számos hatalmas, klasszikus versét éppen azokban az években írta meg, hanem inkább a költői terv, az eposzi koncepció természetéből. Egy IV. Béla királyról tervezett költemény ugyanis nem nélkülözhetette az újrakezdés, a feltámadás elemét. IV. Béla sorsa nemcsak vereség volt, nemcsak szégyen, kudarcc és menekülés, hanem újrakezdés, újjáépítés és honalapítás is. Teremtő munka, szívós igyekezet és a jövőbe vetett bizalom, amely korrigálni akarta és tudta a történelem pusztításait. Midőn Juhász az eposzba fogott, ezt az újjászületést és bizalmat még nem élhette át. Helyzete, közérzete és eposzi koncepciója között feloldhatatlan ellentmondás keletkezett, s ezért a munkának félbe kellett maradnia. Abban a vergődő válságban, idegeket és életkedvet felőrlő depresszióban, amelyben a költő élt, nem nyilhatott út a teremtő újrakezdés és alkotó bizalom felé. A folytatás lehetőségét ki kellett várni, a költő életkedvének, teremtő szándékának újjá kellett épülnie, meg kellett erősödnie. Hiszen a Béla királyról tervezett eposz (Juhász mintha így érezte volna, nyilatkozata is erről tanúskodik a sorok között) döntő próba volt: esetleges kudarca megbénít, sikere igazol. Juhász ezért nem mondott le róla, ezért tartotta ébren a tervét, a gondolatát több mint tíz éven át. És amikor versek és eposzok után ismét alkotó kedvének és erejének teljébe került, újra hozzákezdett a munkához. A régi tervet végre sikerült megvalósítania, a maga elé tűzött próbát megállania.

A KIRÁLY ÉS A KÖLTŐ

Juhász Ferenc azt a IV. Bélát választotta eposza hősének, aki a magyar történelem addigi legnagyobb vereségéből, az ország véglegesnek tetsző pusztulásából vezette ki nemzetét. Aki Muhi-pusztától a dalmát partokig menekült a tatárok nyilai elől, aki már végromlásban látta népét, s mégis volt ereje a feltámadáshoz, a „második honfoglaláshoz”. Ahhoz, hogy visszatérve begyógyítsa a sebeket, felépítse az országot, másodszorra is megszervezze a magyar államot. *A halottak királya* ezért a történelmi bizalom verse kellett hogy legyen. Olyan kort és olyan hőst ábrázol, amely és aki átélte a pusztulást, meg az újrakezdést, méghozzá mindkettőt a leglázasabb hőfokon. Egy hajnal töprengéseit, rémlátomásait és reményeit festi: midőn a leverte, megalázott és a végsőig hajszolt Béla király sorsának fordulóját éli át, Trau (Trogir) vára alatt virrasztva egy ócska csónakon. A parton tatár hadak jelennek meg, nyilaikkal célba veszik a virrasztó királyt; aztán eltávoznak véglegesen, hogy Béla előtt megnyíljen a visszatérés és az újrakezdés kapuja. A felidézett történelmi pillanat tehát pontosan ellenképe annak a korszaknak, amit Juhász első történelmi eposza: *A tékozló ország* festett elénk. Ez az eposz a nagy reményekkel indult parasztfordadalom vérbe fojtására emlékezik, hangütése tragikus, közérzete ereszkedő. *A halottak királya* ellenkezőleg: a pusztuláson diadalt arató életet mutatja be, hangja bizakodó, érzésvilága – ha a bukás, a halál és a kétségbeesés képei ellenpontoszzák is – emelkedő. A két eposz filozófiájában és érzésvilágában két történelmi korszak határozott nyoma van jelen.

A halottak királyának „konkrét” történelmi hőse és történelmi ideje van tehát, mégsem történelmi eposz; még annyira sem, mint *A tékozló ország* volt két évtizede. A végzet felett töprengő király képében ugyanis Juhász Ferenc önarcképet alkotott; IV. Béla kétségeiben, vergődésében és reményében a legsajátabb közérzetéről beszélt. Nem epikus-krónikás művet hozott létre, hanem „hosszú verseinek” igényei, törvényei és poétikája szerint keletkezett lírai eposzt. „Mi választotta őt – kérdezi nyilatkozatában Béla királyról –, a kiszolgáltatottat, az elűzöttet, a reményében-megnyomorodottat, a mégis-hinni-tudót, az önmagát és népét föladni nem tudót, a mindenkitől elhagyottat, a kirőhögöttet és elkergetettet, az országépítőt versem hősévé? Kiszolgáltatottságom és nyomorom, elhagyottságom és szégyenem, szegénységem és megaláztatásom, elárvultságom és elveszettségem, depresszióm és szörnyű magányom, az akkori, az évekig létemet fosztogató, ami úgy égett életemen, mintha középkori gyer-

mek-páncélruhába gyömölszölték volna férfi-testemet, s a vas kegyetlen és konok prései a füldekig és a pusztulásig törték és sütötték volna testem és szellemem szerveit. Mert füldekoltam a tehetetlenség páncél-öltönyében, s nem akartam a halálos depresszió vizes gödrében elrohadni, mert tudtam, hittem és hinni akartam, sejtven azért az önvessztés fekete gyapotfelhői mögött az égitestek törvényeit és kristály lángját...” A középkori király sorsának, töprengéseinek és reményeinek idézésében tehát a mai költő eszmélkedése és drámája öltött alakot. Erre utal egyébként a lírai beszéd grammatikai formája: az egyes szám, első személyű fogalmazás is (amely csak az eposz utolsó szakaszaiban vált át harmadik személybe: hogy miért, annak is megvan-nak az okai).

A király és a költő sorsának egybecsengését helyzetük és közérzetük azonossága okozza. Juhász, miként IV. Béla is a vereség után, vesztésnek, magányosnak és elhagyottnak érezte magát, olyannak, akinek ereje végső megfeszítésével kell szembenéznie a pusztulás kísértéseivel. Eposzában szuggesztív képek egész sorában idézi-rajzolja a pusztulás jeleneit. Úgy érzi, egyedül maradt és mindenhol halál veszi körül: „mind, kiket Jövöm teremtett és mind kiket Múltam teremtett: halottak, / mert Jelenem: Halál”, „És nincs semmi más – olvassuk később –, csak Halál, Rothadás, Bűn, Büntetés, Átok és Magány van, / csak Pusztulás van és Pusztítottság, Halál, Halál, Halál és nincs semmi más, / csak Irtózatom, Szégyenem, Gyászom és Magányom, csak a Hallgatás, / csak az Elpusztított Balga Ország szívemben és szívem mögött, jeges pusztaságban.” És az idézeteket folytathatnók tovább: az eposz soraiból mindegyre a pusztulás kiált, minden percben új halál-látomás születik.

És éppilyen hangsúlyos és szuggesztív az elhagyatottság, a magány szólama. Juhász Ferenc a hatvanas évek fordulóján évekig magányban élt. Az a megértés és figyelem, amely indulását fogadta, nemcsak kihunyt az idők során, hanem értetlenség-gé, elutasítássá és közönnyé változott. Csak barátainak, híveinek maroknyi csoportja fogadta megértéssel új verseit, ám nekik nem volt lehetőségük arra, hogy megvívjanak a költő igazáért. Sorra jelentek meg az értetlen, ellenséges, nemegyszer rágalma-zó kritikák. Czine Mihály egyetlen írása, amely a költő védelmének és megértésének igényében született (Valóság, 1961. 4. sz. 53–68. l.) magányos vállalkozás maradt, csak később követte a folytatás. Ilyen körülmények között érthető, hogy a pusztulás képeit a magány képei egészítették ki, hogy Juhász, visszaemlékezve magányos éveire, az egyedül maradás tragikus érzésével szötte át Béla király sorsát és a róla szóló éneket. „De egyedül, de egyedül, de egyedül maradtam – hangzik ennek a magánynak a panasza – De egyedül! Pedig én a Mindené voltam, pedig én, hidd el: Mindenkié lenni akartam! / Pedig én valék a Szép Magánytalanság, a Mindenség Jelenései lüktetve virágoztak rajtam! / a Létezés Dolgai ott növekedtek és izzottak bennem és volt a Halálon Halál-hatalmam!”

A pusztulás és a magány rémei egészen az önelvesztés gondolatáig kergetik. Az eposz úgy ábrázolja a királyt, mint aki a halál vonzáskörében töpreng, mint akit csónakjáról egyre erősebben hív magához a végtelen tengeri mélység, a megsemmisülés. És ez a hívás nyugalmat, megbékélést ígér, a semmi irgalmát kínálja a létezés gyötrelmei és hiábavaló küzdelmei helyett. „Hívásuk irgalom, hívásuk kegyelem, hívásuk szájalom” – olvassuk. A király – és a költő – engedne is ennek a hívásnak, hiszen önvád gyöttri, szorongások kinozzák, úgy véli, kiút csak a semmi felé nyílik. Aztán mégis leküzdi a pusztulás vonzását, az öngyilkosság képzeit, kötelességeire eszmél, és az életet, küzdelmet, munkát választja a megsemmisülés könnyebbnek ígérkező megoldása helyett. „Nem a Halált, az Életet választom én! Én, a Király, a Szegények Szerelmes Fia! – hangzik fel az új szólam, mondhatnánk „Leitmotív”, az eposz menetének fordulátán – Mert király vagyok és nincs hozzá jogom, hogy a halált választ-szam magamnak”. A „király” ilyenkor mindig „költőt” jelent. Juhász saját drámájáról, válságáról és felemelkedéséről beszél. Elutasítja a pusztulás gondolatát és a megmaradás kötelességét hirdeti: „szívemnek nincsen más joga: mint élni, a halálhoz joga nincs szívemnek!” – hangoztatja. Később, az eposz megjelenését előkészítő nyilatkozatában ezt így fogalmazza meg: „hittem mégis és azért is, hogy a *szuicidium* nem mód a jövőre, egyszerűen: ha ember született a Földre és sorsa van a Földön: ön-

gyítkos nem lehet, nem mászhat önkéntesen bele a földbe...” Igen, csak azt teheti, hogy vállalja sorsát, vállalja a küzdelmet és a munkát, amely egy életnek értelmet ad. Ahogy Béla király is vállalta, és ahogy Juhász Ferenc is költészetében, amely a magány szorongásai, a pusztulás látomásai után teljesedett ki a közösségi elkötelezettség és a történelmi bizalom tartományaiban.

NEMZETI TÖRTÉNELEM ÉS NEMZETI NYELV

A *halottak királyának* személyes jelentése van: Juhász Ferenc életének egy drámai szakaszával vet számot, egyszersmind számot vet a nemzet fogalmával és az emberi élet lehetőségeivel, céljaival. Mindkét számvetésre IV. Béla sorsa és helyzete ad alkalmat, mint ahogy a személyes számvetésnek is ezek voltak a keretei. Juhász Ferenc nem először néz szembe a magyarság történetének kérdéseivel: *A tékozló ország* is ennek a szembenézésnek az alkalmá volt. Már akkor felrajzolódott az önvesztés, az önpusztítás látomásai, és már akkor kritikai éle volt a költő szavainak. Az új eposz is az önismeret és az önvizsgálat igényét szolgáltatta meg. Vagyis ahhoz a vitához, ahhoz az évek óta zajló polémiahoz szól hozzá, amelyet történészek, írók és egyszerű emberek folytatnak a magyar történelem mulasztásairól, torzulásairól. Juhász először is a „hamis tudatnak” azzal a fajtájával száll szembe, amely erősen felnagyítja a magyar nemzet történelemalkotó tevékenységét, és ennek a felnagyításnak a révén kívánja kiemelni a magyarságot Kelet-Közép-Európa kis nemzetei közül. Vagyis a magyar nacionalizmus egyik kártékony, mert felesleges erőfeszítésekre csábító, a nemzeti önismeretet eltorzító dogmájával polemizál. „Mi – mondja nyilatkozatában – történelmet-elviselő, történelmet-tűrő, történelmet-szenvedő nép voltunk.” Vagyis kis nemzet, amelyen sokszor átgázolt a történelem, és amely gyakran tehetetlenül és kiszolgáltatottan sodródott a történelem viharaiban.

Egy kis nép számára a „történelemcsinálás” képzeletveszedelmes ábrándot jelent. Ha mások, erősebb hatalmak játszanak vele, akkor is azt hiszi, maga irányítja sorsát, sőt más népeket is tud irányítani. Ez az illúzió szabta meg a magyarság magatartását a tatárjárás előtt, de ez döntötte romlásba a török hódoltság idején, vagy a második világháború előtti évtizedekben is. Juhász ennek az ábrándnak a veszélyességét, egyszersmind tragikumát mutatja be. A vonuló magyar lovag-sereg, amely fegyvereit csőrtetve, vidám kedvvel, a győzelem hitével lovagol a megsemmisülésbe: ennek az illúzióknak a képviselője. Béla király tengerbe és semmibe révedő tekintete előtt hosszú sorban vonulnak el a vértések, lovasok, katonák; azt hiszik, győzelmi torra, pedig a pusztulásba, a tengermélyi semmibe, hogy lovaik helyett halakon, vízi szörnyeken szárguldnak a nemlét messzeségei felé. „Jaj, hogy vonulnak a Rothadás-Diadalmak, a Vas-Fiúk, a Vassal-Földagadt Gőgösek” – hangzik a király: a költő szava, amint a történelem-csinálás megtévedettjeire, a győztes hatalmi ábrándok áldozataira tekint. Ez az ábránd: a hetyke mámor és a gondolkozni rest vakmerőség okozza a történelmi kudarccokat. Juhász eposza a reális mérlegelést nélkülöző politikát, a körültekintés nélküli vagdalkozást, a heves indulatokat itéli el: a Mámort, a Gőgöt, a Pöffeszkedést, a Megmaradtunk-Büszkeséget, a Vig Baromságot, Vig Elbambulást, Vizmélyi Boldog Öncsalást. Az eposz szavai, fogalmai ezek; a történelmileg téves magatartást, a helytelen tájékozódást, a hibás közéleti reflexeket jelölik. Vagyis azokat az illúziókat, melyekkel a magyar nacionalizmus, az elhivatottság-tudat és a nagyhatalmi politika vezette kudarccok sorozatába a nemzetet.

Juhász Ferenc jól tudja, hogy kis nép a magyar, a kis népek tudatával kell élnie. „Mi – mondja –, ha már idetódultunk, kis fehér tajtéktorony a népvándorlás vizgyűrődéseiben, és összekeveredtünk, Közép-Európa kis népeinek egyike voltunk, szenvedők és megaláztatottak, legázoltak és meghódítottak, mindig-élni-akarók és mindig-reménykedők, forradalmiak és úriak, legyőzöttek és győzörművek, történelem-tombolást, vért, árulást, úri gőgöt és úri butaságot elviselő, lázadók és levertek, megszállottak és ki-nevetettek, eszelősök és tiszták, egy kis nép voltunk Közép-Európa kövel-gyűrt és pusztákkal-szikrázó térségeiben, mint a többi kis nép: bennünk és körülöttünk”. Ebben

az állásfoglalásban jelen van az elkötelezettség vallomása is. Juhász Ferenc azzal a szeretettel és alázattal vállalja, éli át az ellentmondásokkal terhes magyar történelmet, mint József Attila, a *Hazám* költője. Az önvizsgálat és önbírálat szigorúságát az elemi közösségvágy egészíti ki, és ez a közösségvágy a magyar népben találja meg célját, beteljesülését. Midőn a király, kifosztva és elkergetve, népe után sóvárog, a költő vágyát szólaltatja meg: „lesz-e Népem megint, Szent és Tiszta Népem, akikért élhetek én, / akiknek lehetek én, akikért akarok én, akiket szolgálok én Ős-Teremtő Hitemmel... akiknek szívét megmosom én Szent Királpáva-énekemmel...” És a király szabadulása, népével való egyesülése is a költő közösségi elhelyezkedését jelképezi. Juhász népi és nemzeti elkötelezettsége éppúgy átszővi az eposz sok száz sorát, mint halált elutasító indulata vagy teremtő munkát vállaló igénye. Ez az elkötelezettség is az életkedv és az alkotó igény forrása, a megmaradás feltétele lehetett.

A *halottak királya* átérzi és kifejezi a tágasabb közösségben történő elvegyülés örömét, himnikus sorokat szentel a népi elkötelezettség elemi parancsának, de ezt még kiegészíti valamivel. A költő ugyanis elsősorban az anyanyelv közegében találkozik népével; sőt a nyelv az ő számára már nem közeg, hanem eleven valóság, éppúgy az elkötelezettség tárgya, mint a nemzeti közösség vagy a nemzeti történelem. Juhász a magyar nyelv erejéről, szépségéről, múltjáról is himnuszba illő szavakkal beszél: „Add vissza hitemet, add vissza Holnapom te Szent Virág-Beszéd, Madár-Beszéd, / te Éjem Tüzliliom-Himnusz, te Forró Láp Lilioma Beszéd, te Zöld Kalász-Zsoltár, / add vissza énekem és add vissza Benned-Hitem te Mindenség Méze, Kék Liliomcsipketál, / hogy élhessek tegnapodért, Nyelv: Gyönyörű Ifjú Lomb, Nép, hogy élhessek holnapodért”. Ezért vállalja a nép szolgálatával együtt a nyelv szolgálatát. A nyelv és a nemzet egymást feltételező fogalmai az ő szótárában élő egységet jelentenek. „Népünk – mondja – ma is nyelvében virágzik eleven jövővé. És mivel nemcsak történelmében él, *de nyelvében is*, a magyar költő egyik legszebb és legnagyobb kötelessége: új és új virág-erjedéssel és virág-özönléssel, látomással és világföllemelő, világegyetemet-behálózó, a mindenséget dolgaiban megszólító, magányos derengéséből dolgaival kiszólító erővel és hittel *teremtenie a nyelvet, élni nyelvünket végzetesen és gyönyörűen*. Mert a nyelv élete, erjedése, látomás-virágzása és teremtő nagysága: a nyelvet adó nép élete és teremtő nagysága.” Ennek a megjegyzésnek ars-poetica értelmű jelentése van. Juhász Ferenc nyelvteremtő vállalkozása, nyelvi zsúfoltsága és összetettsége nemcsak a mindenség dolgainak és titkos összefüggéseinek leírására szolgál, egy-szersmind hódolat a magyar nyelv génusza előtt.

A NEMLÉTTŐL A MINDENSÉGIG

Már érintettük, hogy *A halottak királyának* filozófiai mondanivalója van. Minden pusztulásról szőtt látomása és mítosza ellenére optimista életbölcseletet hirdet, a tevékenységre, a helytállásra, az alkotó munkára szavaz. Az életfilozófia mellett azonban kirajzolódnak egy létfilozófia körvonalai is. Miként Juhász Ferenc korábbi eposzaiban: *A Szent Tűzőzön regéiben*, a *Gyermekdalokban*, az *Anyámban*, ebben a lírai eposzban is a költő és a létezés, a költő és a mindenség között kialakult dráma tanúi vagyunk. A történeti hős: a király és a lírai hős: a költő azonosulásának is ez a dráma a terepe. IV. Béla alakja nemcsak a költő magányának gondját vagy történelmi vívódásainak terhet hordozza, hanem a kozmoszsal és a létezés képtelenségével-nagyszerűségével szembekerülő modern ember bölcséleti dilemmáit is. „Itt ülök, virrasztva egymagam, könnytelen szemekkel, én a király – kezdődik a töprengő vallomás, amely jellegzetesen a modern ember életérzésére utal –, itt ülök hináros magány-csónakomban, én, aki a Létet megváltani jöttem, / és kód előttem és kód mögöttem és víz alattam, s a hajnalköd zeng fölöttem. / És ki tudja mióta virrasztok én, három napja csak, vagy százezer éve már?”

A mindenség és a költő ezúttal is személyes viszonyba kerül. A költő bánasága, válsága vet árnyékot a kozmoszra és a kozmosz kiismerhetetlensége, rejtelmessége nyomasztja a költő közérzetét. „Kopár szívem növénye árnyat vet a Végzet-sötét go-

molygó bánatára" – olvassuk. És aztán: „Ameddig lombja lehelete ér nincs más, csak csont, fehér halál-derengés. / Megfagyott szemgolyók csontszárakon: ezzel vacognak a távolabbi szirtek. / Bíbor iszonnal nyeli el a mély a nehéz ágakat, amik letörtek / törzsedről Szótlanság, Emberevő-gond, mindenség-árnyú Merengés". A költői személyiség a mindenségbe tágul, az eszmélet a létezés határain bolyong, a szív fájdalma szétre festi a kozmikus világ távoli horizontját. „Mert én vagyok az Idő, a Semmi, én vagyok az Ős, én vagyok a Halál, a Teremtés" – hangzik a személyiség kozmikus kiárukozásának tudata.

A mindenséggel azonosuló költő saját vívódásait, vergődését látja megismétlődni mintegy kozmikus szinten, ám ugyanakkor hasznos erőt is kap ettől a mindenségtől: kedvet a helytállásra és hivatástudatot. Juhász, különösen a költészet hivatásáról írott vers-prózáiban, már több alkalommal kifejtette, hogy a költő feladatai közé tartozik a mindenség megszólaltatása. Hogy felismerve a kozmosz arányos szépségét, teremtő gazdagságát, emberi nyelvre kell lefordítania az univerzum rejtelmes üzenetét, öntudatot kell adnia az önmagát fel nem ismerő létezésnek, az emberi szó erejével kell megváltania a néma anyagot. Ez a meggyőződés van jelen *A halottak királyában* is, ahol éppen ez a meggyőződés és felismerés ad erőt a megmaradáshoz. A költészetnek e kozmikus küldetése ragadja ki a költőt a pusztulás látomásai, mélytengeri képei közül. „És tudom – vallja –, hogy nem halok meg én, tudom: a Mindenségnek lesz még velem dolga, / a Mindenséggel dolgom lesz nekem, mert engem a Mindenség Erői akarnak... mert a Mindenség bennem gomolyog és bennem épül föl dolgaival, akármi / kopár magány Én Most-Magányom, Csillag-Csónakom ha rejt is száműzötten." És mivel a költőnek dolga van a mindenséggel, nem némulhat el, nem veszt el a semmiben, fel kell támadnia, hogy hivatását betöltse, hogy a mindenség szószólója, tolmácsa legyen.

A halottak királya mindezekben a gondolataiban a korábbi eposzok és vers-prózák eszméit foglalta össze. A mindenséggel történő azonosulás szenvedélyét és a költő kozmikus hivatásának tudatát eddig is hirdette Juhász Ferenc költészete; ezek a képzetek költészetének építő elemei közé tartoznak, eszméletének alapvető kategóriáit jelentik. Ami újdonság, az egy sajátos létfilozófia vagy metafizika, amely a létezés szerkezetének hierarchikus képét formálja meg. Juhász Ferenc már eddig is övezetekre osztotta a létezést, már eddig is a pusztulás, a tenyészet, a törvény, a tudat szféráiban gondolkodott. Hatalmas látomásokban idézte meg a halál, a nemlét képeit (pl. az *Anyámban*), a tenyészet országát, a tudat nélküli világ, a növények vegetatív burjánzását (pl. a *Virágok hatalmában* és a *Gyermekek dalokban*) s a törvényeket teremtő tudatot, az embert, magát a költészetet. Ezek az elemek az új eposzban egy hierarchikus rendszerben egyesülnek, létrehozván azt a mitológiát, amelyben Juhász a létezés „szerkezetét" akarja megragadni. Ez a „szerkezet" a *semmi*, a *tenyészet* és a *tudatos ember* hármasságára épül, mintegy fokozatosan haladva a pusztulásban tobzódó nemlét képeitől a törvényekkel szabályozott, tiszta és szilárd rend felé.

A *semmi* világát az a tengermélyi birodalom jelképezi, amelynek partján Béla király töpreng, amely elnyelte a magyar vértessereget, és amely magát a királyt, azaz a költőt is elnyeléssel fenyegeti. Juhásznál mindennek sajátos és gazdag, részletes és zsúfolt mitológiája van: a semminek is. A tenger mélységében úszkáló halak, víziszörnyek, a Hieronymus Bosch kísértetalakzataira emlékeztető élőlények ennek a mitológiának a teremtményei. A nemlét a pusztulás birodalma, és az életet is pusztulással fenyegeti: magához hívná a vízbe révedő királyt. Undok teremtményei, a biológia rendjét megcsúfoló élőlényei jól érzékeltetik kegyetlenségét, zűrzavarát, káoszát.

De éppígy megvan a maga mitológiája a *tenyészetnek* is. A tenyészet: a vegetatív lét: kőzetek, ásványok, növények, állatok, a természet jelenségeinek zsúfolt és bonyolult hálózata. Ez a tenyészet uralkodik a szárazföld partjain, ahová Béla király időnként odafordítja tekintetét, ahonnan a tatár lovasok küldik nyilait a magányos király felé, s ahová végül a felszabaduló király eltávozik. Erdők, virágok,

fűek népesítik be ezt a világot; és ennek a világnak, szemben a tengermélyi nemlét halál-világával, már természetes alakja, humánus arca van. Szervezettség uralkodik benne, tisztaság. Am ez is nélküli a tudatos létezés biztosabb rendjét és szilárdabb törvényeit. És vonzása, hívása ezért veszélybe ejt: „Jaj, a Növények, Virágok hívnak engem, hívnak, hogy legyek Növény, Virág – hangzik a király panasza –, hogy a földre nőjek virág türelemmel, növény gyökerekkel szívódjak a földre, / süppedvén térdig a kemény talajba, s szétágazódnak hulló gyökér-kötegekre, / a Föld-szív felé gomolygó gyökér függönyökre lábujjaim, a köröm, a csont-virág”. A tenyészet megbékélést ígér, de éppen azt veszi el, ami az emberi létezés értelmét adja: a rendet, a mozgást, a megismerést.

Ezeket az elemeket őrzi meg és teljesíti ki a *tudatos* emberi létezés. Juhász Ferenc költészete gyakran beszél az ember feladatairól és lehetőségeiről. Az embernek, az ő nézetei szerint, nemcsak szemlélnie és megismernie kell a világot: a mindenséget, a társadalmat és a történelmet, hanem tudatos akarattal, alkotó munkával formálnia és irányítania is. A cselekvés eleme Juhász antropológiájának középpontjában helyezkedik el. Az eposz hőse: Béla király olyan ember, aki erre a cselekvő szerepre született, és tragédiáját is az okozta, hogy legyőzve és megalázva el van szigetelve a cselekvés lehetőségeitől. Ezért kell töprengenie, a pusztulás emlékeivel és látomásaival viaskodnia. És ilyen cselekvő ember az eposz költője is, hiszen a költészet, Juhász Ferenc szótárában, a cselekvés maga. A cselekvésétől, történelmi küldetésétől megfosztott ember az állati létezés vegetatív szintjére süllyed. Ennek a süllyedésnek a vizióját rajzolta meg a *Gyermekdalok*, és most az új eposz néhány sora is erre utal [„Jaj, mert földadtam hitem, mert múltamat eladtam, mert magányomat kimértem: / testemet sirva fogdosom, létemet vartyogva siratom, ember-múltamat már nem értem. / Mert lassan elvarangyosodok, mirigybőröm, mirigybuborék-tokám ragyog kövéren...”]. Ebből az állapotból csak a tudatos létezés és tudatos akarat válthatja meg az elbukottakat. A királyt az, hogy a veszedelem elvonulása után visszatér népéhez és felépíti velük az új hazát; a költőt, hogy számot ad vívódásairól, halál-látomásairól, és e számadás nyomán tisztultabb hittel, teljesebb reménnyel tudja vállalni sorsát, feladatait. A tudatos és cselekvő létezés ezért az embernek nemcsak lehetősége és feladata, hanem üdvössége is.

A semmi, a tenyészet és az ember mitológiáját egészíti ki azután a létezés teljességének, a törvény és az értelem rendjének mitológikus szimbóluma: az isten képze. Ez a fogalom több alkalommal is jelen van az eposzban, sőt egyike az eposz centrális fogalmainak. Juhász személyes értelmű istenképet és teremtés-mitoszt dolgozott ki a költemény látomásai során. Ez az istenfogalom azonban nem azonos a teológia istenfogalmával: nem személyes isten, aki a világmindenségén kívül létezik, hanem ennek a mindenségnek az immanens törvénye, létezésének értelme, mozgásának rendszere. Juhász Ferenc eposzáinak mitológikus létbölcsületét két vélekedéstől, magyarázattól is el kell határolnunk. Egyrészt a teológiáitól, amely az isten-képzet feltűnése nyomán arra gondol, hogy a költő konverziójának tanúja lehet; másrészt attól az elképzeléstől, amely az új eposzt a dacos és tudatos ateizmus állásfoglalásának tekinti. Valójában mindkét közelítés leegyszerűsíti a tényeket, a költői tudat és képzelet mozgásait. Juhász istene nem vallásos képzet, de nem is profán; inkább személyes és átél mitosz. Olyan nagyszabású jelkép, amelyben a létezés értelmes voltának hite, a mindenség végső rendjének tudata egyesül. Juhász istene a szimbolikus és a valóságos létezés határán foglal helyet, a hit és a hitetlenség határán álló eretnek filozófusok istenfogalmához hasonlít; léte megismerhetetlen, valamiképpen mégis valóságos. A költő Pascalt idézi mottó gyanánt: „A dolgok nem mutatják, hogy nincs Isten, de nem is mutatják kézzel foghatóan Isten jelenlétét. Rejtőző Istent mutatnak csak. Minden magán viseli e bélyeget”. Isten rejtőzködik, hallgat, mint a modern művészet egy másik nagyszerű alkotójának, Ingmar Bergmannak a műveiben. Juhász is küzd e hallgatás ellen, *A halottak királya* éppúgy a Jákob-küzdelmek alkalma, mint Balassi Bálint vagy Ady Endre „istenes” versei. Juhász Ferenc jelképes-valóságos istenfogalma, amely a világegyetem végső rendjének és rejtekező értelmének ad alakot, maga is ellentmondásos, mint a létezés. Egyszerre van benne

jelen a Rettenet és a Remény: „Nézek – mondja Juhász –, ... ahogy az Isten néz léte gomolyába, / mert betelni nem tud a Rettenettel és Reménnyel, betelni nem tud léte anyagával.” A mindenségnek ez a megismerhetetlen lényege nemcsak rejtőzködő és néma, hanem tragikus is, léte vagy képzelete éppúgy a drámaiság közegeiben jött létre, mint Juhász költészetének többi alapvető fogalma: a mindenség, a történelem és a költészet.

JELKÉPRENDSZEREK ÉS MÍTOSZOK

A *halottak királya*, hasonlóan Juhász Ferenc korábbi eposzaihoz, változatos és gazdag költői eszközökkel épült. Ezek között az eszközök között egyformán helye van a realiztikus közelítésnek, a metaforizmusnak, a látomásos jelképrendszereknek, a kölcsönzött-átalakított és a saját teremtésű mitológiák formáinak. A választott történelmi korszak egyes képeit Juhász erőteljes realizmussal jeleníti meg. Így a tatárok támadását, amely a dalmát partokról próbálja nyílzáporral elpusztítani a csónakjában töprengő magyar királyt. „S a partról, a partról, a partról lönyerítés, lönyihogás, lörhögés száll fülembe, / tatár lovak kemény patakopogása, tatár lovak puha patadobogása, / ott kaparnak a parti köveken, ott kapál a tatár lovak vékony szaru-kapája...” – kezdődik ennek a jelenetnek a részletező tárgyiassággal dolgozó, még a hangeffektusokat is érzékeltető leírása. Ez a leírás a krónikák hangját idézi, szókimondó „kegyetlen” realizmussal beszél a magyar történelem válságos pillanatairól.

Az eposz stílárís képét mégis a hatalmas méretekbe növesztett látomásos jelképrendszerek határozzák meg. Ezek a rendszerek fejezik ki a király és a költő válságos helyzetének azonosságát, a létezés drámai konfliktusai közé került ember érzéseit, a mindenség rejtett rendjét és értelmét megragadni kívánó létfilozófiát. Beszéltünk már arról, hogy a nemlét állapotát a tengermélyi világ látomásos képei fejezik ki, Olyan szimbólumrendszer ez, amely végigvonul szinte a teljes eposzon. A szárazföldi természetből elűtő különös tengeri világ, furcsa halaival, ijesztő, undorító szörnyeivel hitelesen kelti fel az emberi és természeti létet tagadó semmi jelképes-mitológikus képzetét. „Hisz a víz alján a Hazugság: Igazság, a víz alján a Halál lesz az Élet, / a víz alján a Megvertek csak győznek, a víz alján a Halál halott, a Halott halhatatlan... Mert a víz alján a Nem-Remény: Remény, ott Ős-Föltululás a Levágatás! / Mert a víz alján a Gyász: a Vigalom, ott Megvalósulás a Fönti Lehetetlen! / Ott a Zöld Kristályrengés alján a Rothadás-lángú Vas-robogás a Nagy Győzelem-Egyetlen, / ott az Isten: Ördög és Sátán: Isten, az Árulás: Hűség, s a Hűség: Árulás” – hangzik ez a tengermélyi világot és a nemlétet azonosító mitológia. A nemlét Juhásznál ugyanis nem azonos a Semmivel, ezzel a költői képzelettel megfoghatatlan, csak a fogalmi gondolkodás számára bejárható tartománnyal, hanem egyféle anti-univerzumot, ellen-világot jelent. Amelynek éppen úgy megvannak a maga teremtményei, háborúi, szeretkezései, mint a valódi világnak, csak minden természetellenes, groteszk, eltorzult és kifecamodott. Ennek a „nemlét”-nek a képei szövik át az eposz látomásait.

De ki lehetne mutatni más szimbólumrendszereket is. A tenyészet, a vegetáció birodalma éppúgy látomásos képek sorozatában jelentkezik, mint a magány parttalanul megnövekedő érzése vagy az istenfogalomban összegzett kozmikus rend képzelete. Ezek a víziós rendszerek láncreakció módjára jönnek létre; a költői fantázia leleménye: a szimbólum egész kép-füzérekben, metafora-láncokban ölt alakot. Ilyen képfüzérekben jelenik meg például a magyar sereg pusztulásának látomása, amint a vértések, a lovasok elmerülnek a tenger mélységeiben és átalakulnak a nemlét groteszk figuráivá. Vagy ilyen képrendszerek ábrázolják a szárazföld végtelen, buja vegetációját, ilyenek a király, azaz a költő fürkésző szemeit, amelyekkel a tenyészet, a pusztulás és a mindenség ábráit lesi. Kétségtelenül van valami barokkos halmozás és zsúfoltság ezekben a szimbólumrendszerekben, kép-füzérekben és metafora-zuhatokban; ám ez a halmozás a legkevésbé sem öncélú művelet: az anyagi világ végtelen gazdagságát, a változatok és lehetőségek rengeteg sokaságát mutatja be. Guido

Piovene, az olasz művészet nagytudású magyarázója írja az itáliai barokk formák és az anyagi világ megismerésére törekvő emberi szellem kapcsolatáról: „Olyan korban, mikor a természettudomány és a fizika akkora lélegzetet vett, a barokk szinte a művészet nyelvére fordította le azt a lendületet, amely az embert a természet megismerésére, kitapasztalására, értelmezésére, bejárására ösztönözte, hogy aztán elcsodálkozzon önnön felfedezésein. Mintha a barokk művész növényt, vízzé, tűzzé, oroszlánná, elefántá, kígyóvá, drágakővé, ritka ércé, egzotikus tájjá akarna átalakulni, hogy mindent kikísérletezzon és önmagát is kikísérletezze ezernyi álcázásban, és meglepődjön, elámuljon önnön átalakulásaitól. Az egyetemesség eme kedvelése másokban a tudományos kutatást kelti életre – a barokk gyorsan felemészti a képzelet tűzében. Ez a képzelet nagy prólógusa a tudományos civilizációhoz és a modern időkhöz.” Ez a megállapítás Juhász Ferenc „barokkját” is érvényes módon közelíti meg. Az ő halmozásaiban, metafora-láncolataiban és jelképrendszereiben is a megismerés vágya, izgalma működik.

Maga a költő is erre utal már többször idézett nyilatkozatában. „Én ugyan – mondja – nem keresem a bonyolultságot, csak el akarom mondani, amit hitem szerint el kell mondanom. A *Lét* oly bonyolult és zsúfolt, dologi létezőivel, dologi álmaival, dologi lényeivel, alakzataival, anyag-virágzásával, kötéseivel, hullámaival, erőivel, formáival, lángjaival, akarataival és rejtelmével oly szövevényesen kizárólagos, oly bonyolult összessége és kegyetlen halmaza, egymásba-növő és egymásból-kinövő rejtelmes-szövedéke, rejtelmes-együttese a *mindennek és a semminek*, hogy a még legpontosabb költői kimondás is habszerűen laza és ködszerűen foszlékony a megközelítésben. Laza fényhálózat, fénypontok laza hálósövevénye csak a vers a *Lét* legkisebb részletéhez arányítva is.” Ez az igény, a mindenség ábrázolásának, megnevezésének ez a törekvése szabta meg az új eposz belső gazdagságát. Azt, hogy az életérzések és filozófiai megfogalmazásán túl ez a hatalmas vers hordoz egy második üzenetet is: építőelemeiben, apróbb izületeiben, azaz képeiben, metaforáiban a világmindenség változatos gazdagságát és bőségét írja le. Mint Juhász Ferenc korábbi lírai eposzai.

Végül itt kell még szólni az eposz mitológiájáról, kölcsönzött és önálló teremtésű mítoszairól. Ismeretes, hogy Juhász e két mítosztípussal dolgozik: vagy az emberiség mitológiai közkincsének darabjait parafrázálja, vagy saját mítoszokat teremt. Így van ez a *halottak királyában* is. A mítosz-parafrázis módszere érvényesül például a Biblia képeinek, jeleneteinek átalakításában, így a megváltó Krisztus alakja köré rajzolt parafrázisban, amely a Tavasz, a kozmikus újjászületés látomását ékesíti fel a bibliai Krisztus-kép elemeivel. Ugyancsak a bibliai kép parafrázisa történik abban a látomásban, amely a király, azaz a költő végső magányát ragadja meg. „Az égre nézek és a vízbe nézek! Ott virágzik, ott lüktet a Kegyelmes Mindenség alattam! / Állat-virágzás, állat-tenyészet, állat-gomolygás ott a Zöld Imában... Én Ismeretlen Istenem: ott is de egyedül maradtam! / Jaj, Én Ismeretlen Végzet-Istenem, de egyedül, de egyedül, de egyedül maradtam... Ha hívlek se jössz, ha hívlek se szeretsz, pedig én minden rejtelked titkát ismerem...” – olvassuk, Jézusnak a kereszten mondott végső szavai: „Eloi, Eloi, lama sabaktani!” (Márk evangéliuma 15.34.) parafrázisaként.

De klasszikus mítoszok felhasználásának is tanúi lehetünk. A költő ragaszkodását az élet iránt például Odysseus egyik kalandjának parafrázisa érzékelteti. „Magamat hát a Hajnalhoz kötöm, a Kód-árbochoz, mint rózsakristályoszlophoz, / szívemet a Hajnalhoz kötözöm óriás rózsaszőr-rózsaláng-kötelekkel... Mert a Hajnal-Rózsahajó kivisz tán a Parthoz, kisodor tán a tenger parázs-lökdösése, / s kiszállok majd Magányom Csónakából, az Áldott Földre nevetve kilépek / és várnak ott a Kód-álmok, Kód-seregek, Kód-hitek, Kód-újrakezdések...” – hangzik annak a görög hős alakjának az átértelmezése, aki árbochoz kötöztette magát, hogy ne essen áldozatul a szírének csábító énekeinek. Az Odysseia-epizód már az irodalmi-művészeti mitológia felhasználására utal. Juhász ugyanis nemcsak a vallásos, illetve naiv mítoszokat értelmezi át a saját mondanivalói szerint, hanem az irodalom és a művészet mitológikus alakzatait is. Így például igen gyakran él azzal a lehetőséggel, hogy

a pusztulás, a nemlét képeit Hieronymus Bosch groteszk látomásai, például a *Győ nyörök kertje* sugallata nyomán alakítsa ki. A Szitakötőszárnyú Kancakakasok, a Varangy-pillangók, az Ördögpávák, az Égi Denevérekutyák, a Kék Angyalszúkák, a Zöldfoltos Angyal-kentaurekretének és Juhász Ferenc képzeletének többi teremtményei azt a Bosch-sugallatú szürrealizmust idézik, amely a pusztulás víziói nyomán *Az éjszaka képeiben* vagy a *Gyermekdalokban* is megjelent.

A mítosz-parafrázisok mellett külön fejezetet jelentenek azok a mitológiai lények és alakzatok, amelyek Juhász Ferenc teremítő képzeletének köszönhetik létüket. A *halottak királya* is bővelkedik ilyen mítoszokban, a pusztulás, az újjászületés, a teremtés mitológikus ábráiban. Közülük egyet emelünk ki most: a Hat Angyal mítoszt, amely szinte végigvonul az eposz egész anyagán. „Hat Angyal áll a Kristályfa alatt – olvassuk –, a Merengés-Ösfa alatt, a Halálon! / Hat Hattyú-köd, Hat Pelikán-látomás, Hat Ködpikkelyállat, Csönd-szívemé, / Hat Angyal áll ködös Jég-Ország Szívében, Hat Akarat, őt a halálé, egy az életé...” Ezek az angyalok a költő és a költészet törvényeit öltöztetik mítoszokba: az Örömet, a Reményt, a Szót, a Látomást, a Mindenség szerelmét, a Vidámságot. És valahányszor a pusztulás igézete erőt akar venni a költőn, megjelennek ezek az angyalok, hogy felmutassák a létezés törvényeit, erőt öntsenek a csüggedőbe, ítéletet tartsanak a nemlét infernója felett. Egy olyan mítosznak a hősei ők, amely a költő életerejét, rend írást érzett vágyát, tiszta hitét fejezi ki az eposz hatalmas, egymásból születő látomásaiban.

FOLYAMATOSSÁG ÉS ELRENDEZÉS

A *halottak királya* látszólag egyetlen lendületben, a négysoros, *abba* rimelhelyezésű szakaszok folyamatos áradásában halad a végkifejlet: a király (és a költő) szabadulása felé. 1292 versszak, 5168 sor építi fel a hatalmas kompozíciót. A folyamatos áradást, a király magányának, halál-látomásainak és végül szabadulásának látomásos leírását csak időnként szakítják meg betét-szerűen közbeiktatott himnuszok, mítosz-töredékek és siratók. Ez a módszer érvényesült már olyan alkotásokban is, mint *A tékozló ország*, a *Gyermekdalok* vagy az *Anyám*. Ilyen, az eposz testéből kiemelkedő szöveg gyanánt olvasható például a feltámadásról szerzett szárnyaló himnusz (14.–42. versszak), a világ születéséről alkotott teremtes-mítosz (555.–565. versszak), a halandóság filozófiájának lírai összefoglalása (354.–383. versszak), a költő szemeihez írott óda (628.–640. versszak) vagy a magyar páncélos lovagok harcát és vereségét ábrázoló eposzi csatakép (1135.–1154. versszak). Persze a sort lehetne folytatni még tovább: a töprengés eposzát időről időre lírai vallomások, epikus jelenetek, látomásos filozófiák szakítják meg. A szöveg ennek ellenére folyamatosnak tetszik, a beépített epizódok szervesen helyezkednek el az anyagban, nem bontják meg a végtelenbe futó áradást. Juhász Ferenc maga is erről a folyamatosságról nyilatkozik: „Mint a tenger terped, lángol, homálylik, ragyog, gyűrődik és reng, ahogy hullámai tajtékosan lobogva, nagy meredt csipkefátylakkal a partra kifutnak, fújva és suhogva, s tört tajtéksivataggal szörcsögve és hörögve önmagukba visszaszívódnak: akartam, versem legyen az ősvíz partrafutása, robbanó szétfröccsenése az állatvirágzó sziklaüregekben. Ilyen szó-anyagában és anyagalakjában új versem, ilyen tenger-természetű és tenger-magányú.” Ez a parttalan áradás, szerves folyamatosság okozza, hogy az eposz nem adja meg könnyen magát az olvasó előtt: figyelmet és koncentrációt kíván, fegyelmezett és gondolkodó olvasást követel.

A figyelmesebb olvasó azonban azt is észreveszi, hogy az eposz folyamatos szöveve belső rendezettségét, rejtettebb szerkezetet takar. A *halottak királya* négy nagyobb egységre, négy „tételre” bontható, és mind a négy „tétel” a pusztulás és az újjászületés, a lemondás és a reménység egymással felelő szólamaiból épül. Az első egység a hajnalra várakozó király halál-vízióit foglalja magába. A bevezető szakaszok („Mi ez a csönd a szívemben? Ez a bénaság, halál, rettenetesség?...” hangűtése után a 11. szakasz hajnali képeivel indul ez a „tétel” és a 400. szakasz újra felhangzó „Hajnalodik” szavával zárul. E két hajnali kép közé kerültek a pusztulás és a reménység

látomásai. A második egység a 401. szakasztól a 742. szakaszig tart, és a tengermélyi nemlét, valamint a túlsó parton feltűnedező természet egymással polemizáló motívumait zárja magába. Ennek az egységnek is a pirkadó hajnal megjelenése ad keretet. A harmadik „tétel” a 743. szakasszal indul és az 1225. szakasszal zárul. Ebben az egységben a tatárpusztítás és az újjászületés képei jelentik a két egymással szemben ható motívumot. Végül a negyedik „tétel”, az eposz záróakkordjaként az újrakezdés, a szabadulás és hazatérés képsorát festi fel. Ez a részlet megismétli a költemény kezdősorait: „Mi ez a Csönd? Jaj, mi ez a Csönd, ez a szép Csönd, ez a Lángoló Óriás Csönd-rózsa?” Csakhogy, amíg az eposz kezdetén érzékelt csönd a reménytelen szív bénasága, az elpusztult és kiüresedett világ halotti csöndje, addig ez a második csönd a születése, az újrakezdése, az öröme.

Ebben a zárótételben az eposz előadása is megváltozik. Az addigi személyességet, zaklatott líraiságot nyugodt, tárgyias előadás váltja fel. A történeti és a lírai hős: a király és a költő személye elválik egymástól; krónikás elbeszélő hang mondja el a király megmenekülésének, visszatérésének és népével történő találkozásának eseményeit. A költő „kilép” a történetből, de azért, miként a középkori festők is odapingáltak önmagukat a kép sarkába vagy hátterébe, az ábrázolt szent vagy uralkodó mellé, ő is vallomást tesz a krónikás sorok között: „én a költő: Juhász Ferenc a Három Csöndet hallgatom, égek a Látomás-Csönd Lángolásban”. A „lángolás” ckkorra már megnyugodott, a vergődés csillapult, a pusztulás látomásait békévé oldotta a megszerzett szabadulás. Az eposz zárótételének nyugodt, méltóságban hömpölygő krónikás sorai ez a belső békét érzékeltetik.

Említettük, hogy az eposz „tételei” dialektikus módon épültek, az egységeken belül is a nemlét és az újjászületés drámája bontakozik ki a szemünk előtt. A pusztulásról kialakított látomásokat és mitoszokat mindig a reménység himnuszai, a természet buja gazdagságát érzékeltető részletek, a megmaradás és kiteljesülés mitológikus képei követik. Ez a dialektikus mozgás, az ellentétekben szerkesztő technika ismerős Juhász Ferenc korábbi eposzaiból, például az *Anyám* című költeményből, amelyet a szöveg minden rétegében: a metaforikus szerkezetektől a nagyobb kompozicionális egységekig érvényesülő ellenpontozás szervezett. Ez a szervező elv *A halottak királyá-*ban zenei formát ölt, mégpedig a *szimfónia* alakzatában jelentkezik. A felcsendülő, eltűnő és visszatérő dallamok, az egymást tovább fejlesztő „tételek”, az ellentmondó szölamokat lezáró végső megnyugvás zenei szintézise: valamennyien a szimfonikus szerkesztés jellegzetességei. A szimfonikus rendben komponált lírai eposz új fejlemény abban a műfajilag igen gazdag képben, amelyet Juhász Ferenc új költészete mutat. Az oratórium (pl. *A szarvassá változott fiú... Az éjszaka képei*) és a „katedrális” módjára építkező „hosszú vers” (pl. *Gyermekdalok*) után a műfajteremtő vállalkozás újabb eredménye, a tágasabb formákkal való kísérletezés meggyőző sikere.

Élő parázs

Illyés Gyulának, születésnapjára

*Bármilyen kicsi lánghoz
szólnak is annyian,
mindig a ditirámbus
zeng pindaroszian.*

*Pedig a lobogó láng
részleges egy tüzön;
magját, bár nem bomol, ráng,
én jobban becsülöm,*

*mi anyám vaslapátján
már mindétig hideg
földes-szobánkban kályhám
telé lilán libeg,*

*s vén tenyerekből mintegy
intésre ugrik át
szítani felpöccintett
kupaku húnyt pipát;*

*tömjénhez ami kellett,
most hozzá lengjen e
versből (mint rég istennek
róla) hálám jele.*

*Féljen a szív, a tiszta,
hogy rakásra dül-e
az évek piramisba
hányt-vert máglyatüze?*

*Van láng alatti ősmag:
kék parázsú dacom!
S lassan fog az idő vagy
sors ilyen kupacon.*

*Mindegy majd honnan jön szél,
a rája hullt hamut
bolygassa csak meg, fölkel
s szíszegve újra gyújt.*

NÉPÉNEK NEVÉBEN

Jegyzet és vallomás Illyés Gyuláról

*„Egy költő szól itten népének nevében! kérdezetlenül bár
de ő tudja, szava a szél alatt hajló kalászosok élő
zsinatjából szakadt
Egy elnyugvó zsellér talu lehébe nyújtja és így
esküszik halálodra undok
Elnyomatás!”*

(Illyés Gyula: *Szerelem*)

Illyés Gyula hetvenéves. Most, hogy születési ünnepére készül az ország (vagy, ahogy ő jobban szereti, a „hon”), én is köszöntöm Illyés Gyulát. De a prózai szó szétfolyóbb, versben a hálát, a „szívbélit” többször elmondtam már a *Nehéz föld*, *Kézfogás* és egy őszi balatoni út emlékeként *Levél Tihanyból* című verseimben. A köszöntő szavakat is innen kölcsönözve, egyik versemből:

*„Egy kézszorítást, szeretetet
néked, ki tiszta sikra értél,
lásd, kiket a vak Bakony elfed,
hűek a rejtett, csöndes érnél,
példát, utat sorsodban látva,
egyet hordanak a homályba.”*

Néhány emléket, vallomást szeretnék itt összefűzni, ahogy a közel négy-évtizedes barátság erre módot adott. S ezzel az emlékezéssel megidézni, ami örökre eltűnt: az ifjúságot, a múltat.

*

Illyés Gyula nekem most is azokat az izgalmas időket idézi, amikor útrakeltünk. Emlékszem a *Nehéz föld* megjelenésére a 20-as évek végén. A galambszürke fedelű kötet a *Nyugat* ismert Mikes Kelemen-emblémájával jelent meg s első kinyitásra is a költészet tiszta, ózondús levegőjét árasztotta. Szilaj pusztai levegőt hozott, pedig az inaséveket Párizsban töltötte: Sauvage, Cocteau, Tzara szürrealista mesterek „lebegésével” járta Párizs utcáit, tereit, hogy Ozora, Cece világa – a szomorú magyar valóság – szembesítse vele a származás nehéz örökségét s ezzel induljon el a maga útján: a költészet magasságába.

A *Nehéz föld* – mai szemmel nézve is – nemcsak Illyés Gyula pályáján, de az új magyar költészetben is jelentős verseskötet. Az „új költői sereg” – ahogy Babits Mihály nevezte ezt a nemzedéket egy lírai antológia bevezetőjében – már kibontotta lobogóját: Szabó Lőrinc, Erdélyi József, Sárközi György, Fodor József, József Attila neves költők voltak, amikor az élenjárókhoz – éppen ezzel a kötetrel – felsorakozott Illyés Gyula is.

Ez a költészet egy vesztes világháború romjai közt kereste a reményt és

a kiutat. Ahány költő: annyi hang és forma újításával. De az egész kórus: „a rosszkormányzott emberiség” új hangjait énekelte. Mindnyájan bizonyos forradalmisággal. Illyés már akkor is vallotta: „Az irodalom örök unokatestvérségben van a szocializmussal”.

S nem véletlen, hogy ez a hang – a maga módján – minden rangos fiatal költő versében benne volt. József Attila koraérett költészetében már korán a „város peremén” világa, Szabó Lőrincében a kapitalista rend elleni dühödő lázadás, expresszionista, puritán nyelvezettel, Erdélyi Józsefében az Erdély-széli cselédek sorsa, Illyés Gyuláéban ugyanúgy a dunántúli „puszták népe”, de más költői megközelítésben. Mindketten Petőfi elfelejtett hangját keresték: Erdélyi a dal tiszta nyelvén, Illyés emeltebb műfaji hangzással, a klasszikus dunántúliakhoz, Berzsenyihez, Vörösmartyhoz is viszonyulva: az elégia, az óda áradó sodrásával. Lebegőbben, mozgalmasabban, ujjaiban a szürrealista iskola finom fogásaival: teltebb és teljesebb művészettel.

*

A *Nehéz föld*-ben engem főleg a hazai hangzás fogott meg: az otthoni tájak, a kedves dunántúli dombok, völgyek hullámmása, színek, dolgok és gondok közös szava, a származás nehéz öröksége, a paraszti ősök közös keserősége ütött szíven: egy nagy társ szívével és ébresztő szavával. „Erős gyökerű vidék” s „görnyedt szolgák” szólalnak meg a kötetben, a magáralálás szárnyaló énekeivel.

„Nyomomban szelid borju lépked fűgén, így láthattok engem,
jövök a dombok közt,
Kemény homlokomra veres koszorút csapott a nap,
mint Arionnak
S énekelni küldött –
Dalomtól felhevül a levegő, délibáb villog, ha álmaimról szólok.

Jövök toronyiránt, meg-megállok néha, a szederfa alatt,
hol kőkorszóban hűsöl
Az édes ivóvíz, el-eltűnődöm, nyugtom sehol sincsen,
Megyek, csak megyek, lábaim váltakozása friss gondolataimat
Dalokba ringatja, lágy hullámokban uszik kedvem aranyló
rozstáblái felett.

— — — — —
Néha mégis elborul homlokom, koszorúm lehullik csörögve,
A kémény füstjében Dózsa György sercegő bőrének
szagára emlékszik orrom,
Mintha én is haraptam volna belőle, gyomrom felkavarog
Köpésem vitriol, ha isten segít, megláthatjátok még
fekete marását”.

(Énekelj költő)

Kerestem is hamarosan a rokoni szó gazdáját: Illyés Gyulát. A 30-as évek elején a szombathelyi Faludi Társaság elnöke lettem. S itt adott kezét sok régi és nagy név (Kosztolányi Dezső, Móricz Zsigmond, Móra Ferenc, vagy a politikus-publicista Bajcsy-Zsilinszky Endre) mellett az új magyar irodalom (Féja Géza, Szabó Lőrinc, Németh László, Tamási Áron, Dsida Jenő és mások) a nyugati határvidék közönségének. Ez a pódium az ő hangjukat is gazdagította, pályájuk elején bátorítást, biztatást kaptak a közönségtől. A vasi kiruccanás pedig – a szombathelyi szereplés után – legtöbbször kőszegi és

jáki kirándulással is gazdagodott. Még most is fűt és erősít engem az a kor-
szak, amikor először keztem fogtam velük: a kortárs örömeivel és szeretetével.

Illyés Gyulát először 1934. március 14-én szerepeltettük Szombathelyen.
Már akkor örökbecsű műveket tett le a magyar irodalom asztalára. *A Nehéz
föld* után a *Sarjürendek*, *Három öreg*, *Itjúság* – s ahogy ma már tudjuk Er-
délyben – Gaál Gábor baráti gondozásában névtelenül – ez is milyen árul-
kodó jel a korról! – *I. Gy. versei* jelzéssel – *Hősökről beszélek* című kötetei
után már a *Szálló egek alatt* kötetének új remekeit írta, amikor személyesen
is megismertem.

Milyen volt akkor Illyés Gyula? 32 éves, délceg tartású, „mutatós” férfi,
fején kissé félretolt fekete kalapban, nyakán vastagon megkötött fehér selyem-
sállal. A későbbi jellegzetes besenyő-vonások még nem láthatók ezen az arcon,
de a *Hunok Párisban* c. kötetében látható arcnál érettebb ez a kép: a férfikor
képe. Arcát könnyű visszaidézni, több fénykép is készült róla, Pável Ágoston
lakásán s a jáki dóm bejáratánál baráti társaságban.

A Faludi Társaság plakátja Madách emlékünnepséget hirdetett. Sebestyén
Károly, a Színművészeti Akadémia igazgatója előadása mellett: Illyés Gyula
verseivel. (En, mint az irodalmi társaság vezetője, bevezetőt mondtam az est
elé.) Ez a „fedés” (ezúttal a Madách-ünnepség) többször kellett, hogy az új
magyar irodalom értékeit is olyan keretben szolgáltassuk meg, hogy „telt ház”
legyen. A Madách emlékestet egy szombathelyi potentát rokonsága idézte föl,
de Illyés Gyula volt az est főszereplője s ezt Sebestyén Károly hamar észre-
vette.

Illyés Gyula fiatalsága fényében állt a dobogón és a „mosolygó merény-
lő” kedvességével mondta el verseit, melyben a kor ellen emelt vádat: a „szá-
zados szelíd szegénység”-ért. A rekedtes hang drámai erőt kölcsönzött sza-
vainak, a vers ritmusát is kiemelve: belülről, mélyből, a századok mélységé-
ből jöttek ezek a versek és heves gesztusait is látva: érdekes, izgató jelenség
volt. Illyés versmondásában a „nyers-ízű” rímek is jól csendültek, egészséges
funkciót töltöttek be a versben. Kevésbé se voltak olyanok, ahogy pár éve
még Kosztolányi *Vojtina levele egy új költőhöz* c. cikkében „pongyolának”,
„tompának” érezte az új költők rímeit, s melyet Illyés válaszcikkében – társai
nevében is – „helyretett”: tudatosnak, szándékosnak nevezte ezt a „laza” rím-
kezelést.

Az esten Illyés Gyula több merész hangú versét is felolvasta, köztük a
Magyarok című megrázó látomású versét is. Igaz – enyhítésül – „Madách
Imre emlékének” ajánlotta:

„Haj szegény nép, haj magyar nép,
megfakult, füstös tükörkép,
nézek beléd, félve nézem
milyen arcot mutatsz nekem?
Mosolygót-e? Kesergőt-e?
Gyilkolásra örvöngőt-e?

Haj szegény nép, földre rántva
arccal a fekete sárba,
árvábban a fuldoklónál
mintha szívemben forognál,
hogy felnyögjek én is, állván
apám pusztuló portáján.

- - - - -

Felhők közt a véres hold fenn
nyílik, zárul mint hűnyő szem.
Mint borús hír, gyászüzenet,
lengenek el a fellegek.
Úsznak, úsznak kelet felé,
a szívünk megreped belé.

Az országút két fasorral
integet – mint felnyuló kar.
Ha kedves a sorsod, költő,
fuss tova te is e földről.
Amit láttál, amit szántál,
hallgasd el mit megsiratnál.”

Izgatottan figyeltem a hatást. S ámultam, hogy milyen nagy tapsot kapott. A Madáchnak ajánlott címzés, vagy a személyes hitelű versmondás kaptak felmentést? Illyéssel cinkosan neveltünk a „sikeren”, melyben – valóban Madách-hoz illő komorsággal – kért szót a hatalom uraitól: egy pusztuló népért. Nemcsak a megyéspüspök, a főispán, alispán, polgármester, de az inspekciónézó rendőrtiszt is tapsolt a verseknek.

Másnap autón kirándultunk Jákra. Az úton a vidék franciás hasonlóságait emlegette Illyés, a távolodó Szombathely tornyai, mint Avignon integettek a tavaszi szélben. A német nyomás már – most emlékszem rá! – megborzolta az idegeket, mert a germán étvágyról és veszélyről sokat beszélgettünk. Illyés Gyulát többen elkísértük Jákra: Pável Ágoston (még dombóvári diákkorából ismerős tanára Illyésnek), Ósz Iván, Kincs Elek és e sorok írója álltunk a Dóm bejárata előtt, hogy megcsodáljuk a puritán szépségű építészeti alkotást, köcsipkéivel, szigorú oszlopaival, bajszos figuráival és a templom homályában elmosódó freskóival. Aztán a Dóm körüli kertben Illyéssel árkokat ugrálva az ősi jáki gerencséreket kerestük fel, korongos műhelyeikben. (Akkor már a pár év előtti tizenegy családból csak négy család dolgozott a „ragadós mesterség”-ben: felszívta őket is a város.)

Illyés Gyula barátsága: a kortárs, a közös eszmék és közös származás jogán mindig több volt, mint „írótársi kapcsolat”. Ezt idézi több levele-lapja is. 1935-ből egy levelezőlapot” is őrzök tőle: *Előfizetési felhívás* 1935 májusában megjelenő „új verseire”. A kötet – kétségtelenül – a *Szálló egek alatt* c. kötete lehetett, amely egy kecskeméti nyomdai részvénytársaság felhívása volt. Mint irodalomtörténeti dokumentumot említem ezt, hogy Illyés is kénytelen volt pályája elején ilyen módokat is igénybevenni versei kiadásához. Más alkalommal megírtam, hogy még Móricz Zsigmond is szombathelyi szereplése honoráriumaként az Athenaeum kiadásában megjelent 10 kötetes műveinek sorozatára kért előfizetői gyűjtést – feleárban. S még így sem vállaltuk a könyvek eladását, mert könnyebb volt a nagyobb összegű készpénz kifizetése.

1936-ban *Írott Kő* címmel irodalmi folyóiratot indítottunk. Mint a folyóirat szerkesztője fordultam Illyés Gyulához is kéziratért. Illyés levelezőlapja érdekes műhely-gondokat tárt föl.

„Megkaptam a lapot – írja 1936. április 22-én Illyés – ezúttal is gratulálok – szép, nívós, tartalmas. Örömmel fogok bele dolgozni, mihami

magam kedve szerint dolgozhatom, azaz ismét verset írhatok. Most épp a *Puszták népét* kell készítenem (nem azonos az *Író és nép* címen hirdetett, de egyelőre meg nem jelenő tanulmány-kötettel). Te hogy vagy? S a többiek? Kérlek, add át baráti üdvözlétem Pávelnek, Ősz Ivánnak, Kincsnak, a többieknek. Szeretettel üdvözöllek: Illyés Gyula."

Az *Írott Kő*-ben 1936-ban Albert István írt a már jelzett *Szálló egék alatt* c. szép kötetéről. A következő évben én írtam Illyés *Petőfi*-jéről.

Ebben az időben már prózában is kitűnő műveket írt: a *Puszták népé*-vel remeket alkotott. A kor legizgalmasabb könyvét adta a lelkiismeret szavára hallgató közönség kezébe. A magyar nép „nyasszai elmaradásáról”, szegénységéről adott döbbenetes, szociográfiai hitelű feltérképezést: persze egy nagy költő szívével átélt költészet remekléseivel.

S Illyés *Petőfi*-je egyik legizgalmasabb, legmegbízhatóbb kalauz a világszabadság költőjéről. Illyés *vallomást* adott Petőfiről. Itt is, ahogy Petőfi százéves jubileuma alkalmával a Sorbonne-on rendezett ünnepségen, a fiatal emigráns Illyés a magyar kormány ünnepi szónokának, Pekár Gyulának szemébe vágta a tiltakozást – igazolást kér a hatalomtól: „Hogy szelleme diadalmaskodott – kérdi Illyés Gyula – ne áltassuk magunkat, nem diadalmaskodott. Amit legkevésbé várt az utókortól: gondolatai, nagy okai a haragvásra, álmai a szabadságról s a nép jövőjéről változatlanul időszerűek. Kínzó örökség. Orgazdának érezheti magát, aki csak verseinek „szépségét” élvezi és elzárkózik a bennük rejlő parancstól”.

Igen, Petőfinek ezt a valódi értékét, jelentőségét akarta hangsúlyozni Illyés és ezzel szándékosan az új magyar irodalom állásfoglalását igazolta, magát és mindazokat, akik az irodalomban nem hajlandók csak a „szép” eszmei kivonatát látni és adni.

•

Illyés Gyula a 30-as évek végén a *Nyugathoz*: Babits Mihályhoz további-totta verseimet. S 1939 után – a *Nyugat* megszűnéséig – több versem jelent meg a legnagyobb hatású XX. századi magyar szépirodalmi folyóiratban. S később újabb verseket küldtem a Nyugatnak, köztük az Illyés Gyulának ajánlott *Nehéz föld* c. versemet is.

„Légy tanúnk, igazság: állj e szolga néphez!
ahogy az erős nap süt a zöld vetésre,
ahogy folyam lesz a lábatlan habokból,
akként a mi népünk: nőjön gazdagabbra.

Ily illatos ágként csapódik arcomba
versed suhintása, költőm, szelíd este,
s úgy alszom el szavad ringató borától
ahogy a hal alszik a sustorgó hab közt.”

Mivel Babits betegsége folytán Illyés Gyula volt a lap „tutora”, ajánlatára a neki szóló verset másutt (Katona Jenő folyóiratában: a *Jelenkor*-ban) adtam le. Illyés Gyula Tihanyból írt alkalmi verses-levele ennek a barátságnak igaz és megható emléke. A versből pár sort idézek emlékezésül:

„Azt köszönöm néked: nem volt hasztalan.
Nem hangzott hiába mindig a szavam.
Örül a betyár is, hogyha társa van,
Úgy gondoltam mindig, az lesz seregem,
ha csak egy ember is úgy jár, mint magam.”

Illyés Gyula segítőkészségét még később, az 50-es évek végén is éreztem: *Carmina Hungarica* c. verseskötetem kiadása előtt. Illés Endrétől, a Szépirodalmi Kiadó igazgatójától tudom, hogy milyen páratlan eréllyel és szeretettel támogatta a kötet ügyét. Nem rajta múlt, hogy akkor, ott ez nem sikerült.

A *Nyugat*-tal való kapcsolatomban hitet s bátorítást adott nekem. Babits és Illyés írásai, példája megerősítettek az embertelen idők próbáiban. *Szegény ország* c. kötetem (1941-ben jelent meg) nem egy darabja igazolja ezt a cselekvő ösztönzést és erőt.

A *Nyugat* sorába lépő (Illyés szerkesztette) *Magyar Csillag*-ban is több versem jelent meg. Illyés Gyula folyóirata folytatta a *Nyugat* örökségét és nehéz időben virrasztott az emberi szellem, a magyar szellem megőrzéséért.

1943 tavaszán a *Faludi Társaság* útján meghívtam a *Magyar Csillag*-ot Szombathelyre. Illyés Gyula ezúttal Cs. Szabó Lászlóval látogatott el hozzánk. A szereplésük mély hatást keltett a közönségben. Illyés Gyula újabb verseiből olvasott fel. A *Hajlik a nyír*, *Barbár roham* és újszülött kislányáról szólókra emlékszem. Ez utóbbit a hallgatóság közül egy férfi elkérte Illyéstől. Cs. Szabó László *Haza és nagyvilág* c. tanulmánykötetéből olvasott fel, az ő meleg lírizmusával. S utána szintén egy kedves jáki és kőszegi kirándulás emlékével távoztak a „méltóságos vasi földről”.

Cs. Szabó László *Vasi föld, ősi szállás* c. cikkében örököltette meg az utat. Az útinaplót a *Magyarország* c. lap után mi is közöltük az *Irott Kő*-ben.

Illyés Gyula igazi „vasfürdőnek” vette a vasi utat: lélegzetvételnek, a „veszélyes korban”.

Azután: 1945. Az *Egy év* versei, melyről már Pécssett, a Csorba Győző szerkesztette *Ív* c. folyóiratban írtam. Ez volt a viharos idők után az első költői híradás a háború pusztításáról és a felszabadulásról. A kötetben Illyés Gyula 1944 szeptembertől 1945 szeptemberéig írt közel hetven versét gyűjtötte össze. Ezek a versek nem ciklusba osztottan következnek, hanem, ahogyan születtek a szörnyű idők szárnya alatt, vajúdva, vészesen, ahogy a korhoz illelnek. Ha lázas álom volna, akkor sem lehetne félelmetesebb. Mintha a XVI. század költőit hallanánk, akik a megcsorbult nemzet „korcsossá válásáról” siránkoznak, de a hang úgy megy tovább visszhangozva Berzsenyin, Vörösmartyn, Petőfin, Adyn át: Illyés Gyula döbrent – nem vízióként – valóságot idéző *Egy év*-éig.

A kötetben azonban a pusztulás, szenny, bűn, megaláztatás és embertelenség próbái után már az új világ dolgos vágya, felszabadult érzése is megszólal. Ilyenek a hitet adó – azóta történelmivé vált – *Cserepezők*, *Megy az eke* című versei.

S van valami példamutató abban is, hogy – az aktív politikai szereplés mellett – ilyen töretlen hit árad a soraiból. E mögött férfias elszántság, a lélek ereje áll, amely a felszabadulással képes arra, hogy leüsse a „szenvető nép láncait”.

Az 50-es években több alkalommal az *Írószövetség* közgyűlésein találkoztunk. Az első – 1951. évi – közgyűlés (vagy kongresszus) izgalmas jeleire különösebben is emlékszem. Illyés Gyulát ekkor támadta meg egy felelőtlen, azóta külföldre disszidált fiatal „költő”, és merészelte számonkérni tőle a szocializmus ügyét. Szabó Lőrinc, Tamási Áron, Németh László s többen akkor már „némaságra” voltak ítélve, vagy csak műfordítást publikálhattak. (Szabó Lőrinc ebben az időben írta – mintegy benső igazolásul – a *Tücsökzene* című nagy önéletrajzi művét.) Illyés Gyula sohasem némult el. Írt, alkotott, tevékenykedett. A földosztással egy sokszázados per véget ért. Amire életét s gondját (magamnál is tapasztaltam ezt) tette: megvalósult. De az akadózó szabadságért kellett még szólnia. Soha a rend ellen, mindig az emberi rendért! Most is könnyen tehetett „igazolást”. A támadásra verssel felelt Illyés. Az elkészített beszéd (*Irodalmunk haladó hagyományai*) helyett a nála lévő dunaújvárosi (akkor még Sztálinváros) versének felolvasásával válaszolt. S a válasz: hatott.

Később, hatvanéves korában, egy interjúban ezt a megindító vallomást teszi: „Van egy francia mondás: harmincéves kora után az ember felel az arcáért. Úgy érzem: hatvanéves kora után az ember már nemcsak magának felel az arcáért, hanem környezetének, a társadalomnak, mindenkinek: mi lett belőle. Igyekeztem olyan arcot kialakítani magamnak, amilyennek én elképzelem a magyar író.”

S most a hetven év ormán a nép, az egész nemzet szeretete veszi körül. Jó, hogy ebben a korban sem roskadó tartással áll köztünk, hanem serényen és keményen. Példát adva az egyedül megtartó erőre: a munkára, amely edzi az izmokat, a testet, s a lelket is betölti jó megnyugvással és tiszta örömmel. Vers, próza, dráma, esszé, békére intő szó, vagy az öregség kalauza: egyforma műfaj a kezében és egyként az alkotói tűz éltető erejéből fakad.

Mikor hatvanéves lett – a már említett nyilatkozatában – ezeket is mondta: „Boldogan írnék nyugdíjban, ha hatvanéves kora után a költő nyugdíjba mehetne, mint a postás, s várnék még tíz évet, míg együtt van az a bizonyos száz hiányzó vers, s akkor közölném őket.”

Azóta nem száz vers, de minden műfajban a kötetek légioja – köztük remekművek sora – született és bizonyára az utolsó évtized az a szakasz életében, hogy az ítélkező szem elől szinte kicsúszik már a mű. A magyar irodalom örök folyamátjában (ezt a megjelölést is ő használta Adyval kapcsolatban) Illyés Gyula neve élön is, nemzedékében a klasszikusok közé tartozik, ahogy József Attila, Radnóti Miklós, Szabó Lőrinc, Tamási Áron, Veres Péter s még néhányan. A „kiáltó áldozás”-sal: művei jogán a magyar irodalom nagy elődeihez is felmagasodva. Ahogy már első kötetében pontosan látta:

„– – – – dalod így lesz hasonló
a mélygyökerű tölgyek lombusogásához
a legfelső levelek szívdobogásához
ahogy a magasban nesztelenül csúszó
távoli szelek titkait kidalolják.”

TÜSKÉS TIBOR

A KÖLTŐ TANÚSÁGTÉTELE

EGY ILLYÉS-VERS MEGKÖZELÍTÉSE

KOSZORÚ

*Fölmagasodni
nem bírhatasz. De lobogsz még,
szél-kaszabolta magyar nyelv, lángjaidat
kigyóként a talaj szintjén iramítva – sziszegvén
néha a kintől,
többször a béna dühtől, megalázott.
Elhagytak szellemeid.*

*Újra a tű közt, a
gazban, az aljban.
Mint évszázakon át a behúzott
vállú parasztok közt. A ne szólj szám, nem
fáj fejem aggjai közt. A
nádkúpban remegő lányok közt, mialatt
átrobogott a tatár. A
szijra fűzött gyerekek közt, amidőn csak
néma ajak-mozgás mímelte a szót,
mert hangot sem tűr a török, mert
arcba csap ostor –:
most mutatod meg,
most igazán – nekem is – mire vagy jó;
most a pedigred; a címered; hajszálgökörednek
kőharapó erejét.*

*Összemosolygás nyelve, a titkon
össze-világító könnyek nyelve; a hűség
nyelve; a föl nem adott hit
tolvaj-nyelve; remény laissez-passer-ja; szabadság
(percnyi szabadság, kortynyi szabadság, foglár háta mögötti szabadság)
nyelve; tanár-kigúnyolta diák, szerzsán-legyalázta baka,
összeszidott panaszos, hivatalnokok-unta mamácska
nyelve; csomag-hordók, alkalmi favágók, mert
gyárba se jó, szakmára sem alkalmas (mert
nyelv-vizsgát se megállt) proli, ifjú
főnök előtt habogó veterán
nyelve; a rendőrsőrsön azonnal
főlpofozott gyanúsított
mélyebből fakadó tanúság-
tétele, mint Lutheré;*

*kassai zugárus, bukaresti cselédlány,
 bejruti prostituált szüle-hívó
 nyelve; – köpések-
 mosta-, dühpirja-törölte
 orcájú fiaid közül egy, ime:
 szólni tudó más nyelveken is,
 hű európaiként
 mondandói miatt figyelemre,
 bölintásra becsült más népek előtt is:
 nem léphet föl oly ünnepi polcra,
 nem kaphat koszorút
 oly ragyogót, amelyet, szaporán lesietve ne hozzád
 vinne, ne lábad elé
 tenne, mosollyal bírva mosolyra vonagló
 ajkad, fölnevelő
 édesanyám.*

Kemény leütéssel indul a vers. Első mondata – „Fölmagasodni nem bír-hatsz” – mindössze három szó: negatív közlés. Majd újabb három szó követ-kezik – „De lobogsz még” – a tagadás tagadása: az egyszerű kijelentésnél is határozottabb állítás. De a szöveg kétséget hagy az olvasóban az iránt, hogy ki az, aki nem bírhat fölmagasodni, de lobog: hiányzik a mondatokból az alany. A hatásos, várakozást és figyelmet keltő verskezdet után hamar elosz-lik hiányérzetünk: a költő egy újszerű, eredeti szóösszetétel – „szél-kasza-bolta” – után kimondja, mire vonatkoztak korábbi, második személyű igéi: mintegy megjelöli – s megszólítja – a vers „tárgyát”, a magyar nyelvet. Az igeragok azt is elárulják, hogy a költemény idősikja a jelen. A „fölmagasod-ni”, a „lobogsz”, a „szél-kaszabolta”, a „lángjaidat” szavak egyetlen képet, a tűz képét asszociálják. Ez a vers első részének legerőteljesebb metaforája. A kép annyira szuggesztív, hogy a „nyelv” szóban sem csak a pusztá elvont fogalmat érzékeljük, a tűz láng-nyelvét is belelátjuk. Ám ez a tűz nem az „eget ostromolja”, hanem a talaj szintjén kígyóként iramodik. A tűz képe ezzel átalakul, áttűnik, s most a hasonlattá vált kígyó viszi tovább a képzeletet, ez hívja elő a „sziszegvén”, a „kín”, majd a kígyó képétől némileg már elütő „béna düh” szavakat. A mondatot egy kemény, a nyelvre utaló, hátravetett, a jelzett szótól tizenegy szónyi távolságra került, s éppen ezért különös nyo-matékkal bíró értelmező jelző zárja: „megalázott”. Majd egy újabb rövid, mindössze két keserű szóból álló mondattal, a verskezdő negatív közlésnél is fájdalmasabb megállapítással véget ér a költemény első szakasza: „Elhagy-tak szellemeid”

Miután a költő meghatározta tárgyát és megjelölte közlésének időbeli „irányát”, következhet mondandója bővebb kifejtése. Visszalép a múltba, s a jelen állapotot a múltból vett hasonlatok sorozatával érzékelteti. Az azono-sításra a szakasz élén álló szó – „újra” – figyelmeztet. Ezt mindössze három határozó követi. Az egy szótagos szavak („fű”, „gaz”, „alj”) keményen ko-pognak, és nem kifogásolhatjuk, hogy a mondatból hiányzik az igei állítmány. A hasonlatot kapcsoló kötőszót („mint”) csak egyszer írja le – az utána kö-vetkező képekben implicite van jelen –, de az állapotra utaló névutót („közt”) még négyszer megismétli. A hasonlatokkal a vers idősikja kinyílik a múlt felé. A magyar múltból választott „kormos képek” a történelem századait

idézik, és felsorolják azokat az embereket, akik a nyelv épségét megőrizték: a behúzott vállú parasztokat, a meghunyászkodó (Illyés mennyivel plasztikusabban fejezi ki a közmondással: „a ne szólj szám, nem fáj fejem”) öregeket (ő a még súlyosabb „agg” szót használja), a nádkúpban remegő lányokat, a rabszjira fűzött gyerekeket, a tatár és a török áldozatait. A két történelmi sorscsapás együttes említésén Kölcsény szavai derengenek át: „Most rabló mongol nyilat – Zúgattad felettünk, – Majd töröktől rabigát – Vállainkra vettünk.” Bár a hasonlatok, a képek a múltat elevenítik meg, a költő változatlanul a jelenről beszél: a múltat idéző érzékletes képek világából a „most” időhatározószó háromszori említésével ránt vissza a mába. A második személyű ige pedig („mutatod meg”) ismét a nyelvre utal. Egy-egy szóval felel a lehetséges kérdésekre. Hogyan? – „igazán”. Kinek? – „nekem is”. Majd négy tárggyal egészíti ki a mondatot. A szakasz, mely felsorolással, három határozóval kezdődött, s melynek gerincét négy, egymás után következő, részletesen kifejtett, érzékletes kép alkotta, felsorolással is ér véget. A szavak, mint az őrszem „ki vagy?” kiáltásai kopognak: „mire vagy jó; a pedigréd; a címered; hajszálgyökerednek kóharapó erejét”.

A vers menete egyre jobban kiteljesedik, sodrása deltává szélesedik, indulati telítettsége fokozódik. Míg az első szakasz hét, a második tizenöt sorból áll, a harmadik szakaszt harmincegy sor alkotja. A részek egyre terjedelmesebbek, mondatszerkezetük egyre bonyolultabb, gondolati közlésük egyre gazdagabb. A harmadik szakasz első része egyetlen hosszú felsorolás. A köznapibb, a közhelyszerű kérdést (milyen a magyar nyelv?) Illyés átfogalmazza (a magyar nyelv minek a nyelve?), s birtokosjelzős szerkezetek sorozatával válaszol. A birtokos mindig ugyanaz (nyolcszor írja le a „nyelve” szót; a szóismétlésből egyszer ugrik ki s kap ezzel nagyobb nyomatékot a „tanúságtétele”), csak a jelző más. A felsorolás elvont fogalmakkal, jellemvonásokkal kezdődik, melyek a nyelv milyenségéről, minémiségéről vallanak: mosolygás és könnyek nyelve (itt a két szó ellentéte üt meg); hűség, hit, remény, szabadság nyelve (itt a hit, remény, szeretet, illetve a szabadság, egyenlőség, testvériség fogalom párokkal-szövháromságokkal való egyberímelés ragad meg). Később azonban a birtokosjelzők sorozata egyre inkább azoknak a felsorolását adja (illetve kiegészíti a már említett parasztok, aggok, lányok, gyerekek listáját egy hozzánk időben közelebb eső névsorral), akik a nyelv hordozói, megtartói és megőrzői. Minden hangzatos kijelentés nélkül így válik a versben bizonyított igazsággá: a nyelv társadalmi jelenség.

A vers idő- és térdimenziója fokozatosan kitágul. A történelmi múlt említése mellé felsorakozik a félmúlt és a jelen, s a vers időszemlélete és a nyelvet hordozók társadalmi rétegződése kiegészül a nyelv térbeli határainak föl-villantásával: „kassai zugárus, bukaresti cseléd lány, bejrúti prostituált szüle-hívó nyelve”. A vers e helyén, mintegy a versdráma csúcán lép be a költő személye. Már korábban, a második szakasz végén magára mutatott egy szóval – „nekem is” –, de közvetlenül itt mondja ki azonosulását azokkal, akik a nyelv mellett tanúságot tesznek, nyíltan itt lép ki a költő a vers „leíró” világából és vall közvetlenül magáról. A vers indulati menete fokozatosan emelkedik. A lírai „én” megjelenésével a vers egyre drámaibb, egyre magasabb hőfokú lesz. Míg eddig a nyers, kemény, „költőietlen” szavak („gúny”, „gyalázat”, „proli”, „pofon”, „zugárus”, „prostituált”, „köpés”, „dühpir” stb.) fokozták a feszültséget, most a költő hangja szinte ellágyul, s a szavakból áradó melegséget érzünk. Jelzői ezek: „szólni tudó”, „hű európai”, „bólin-

tásra becsült". Itt világosodik meg, hogy a címben szereplő koszorú mit jelent. Nem a gyász, nem a fájdalom jelképe; ez a koszorú „ragyogó”, az érték elismerése, a tiszteletadás kifejezője, melyet ha a költő kap, azonnal annak ad át, akinek a legtöbbet köszönhet az eredmény elérésében. A vers az utolsó sorokban éri el a drámai végkifejletet: a költő tiszteletadása, tanúságtétele ad erőt a nyelvnek. Illyés persze sokkal szebben – a szóismétléssel egyszerre játékos és az ellentéttel egyszerre nyomatékos téve a fogalompárt – mondja: „mosollyal bírva mosolyra vonagló ajkad”. Azaz minden elismerés és dicséret, amit a költő kaphat, valójában a nyelvet, a magyar nyelvet illeti; illetve a költő a maga örömeivel, a maga munkájával adhat a nyelvnek életet.

Illyés a vers lehangsúlyosabb helyén, az utolsó sorban az „édesanyám” szót írja le. Ezzel ér véget a költemény. A magyar nyelv a versindító képben volt tűz, később a vers történelmi képeiben volt más-más hasonló, a vers jelzős szerkezeteiben volt különféle érték birtokosa, végül egyetlen szóval azonosul, az „édesanyám”-mal. Az azonosítást a vers előkészítette már azzal, hogy a költő azt mondta magáról „fiaid közül egy”, majd a nyelvet egy megismerésével antropomorfizálta – „ajkad” –, de az azonosítás igazi alapja a köznyelvi megnevezés, mely úgy tesz különbséget a megtanulható nyelvek között, hogy az egyiket – azt, amelyet általában az édesanyától tanulunk – anyanyelvnek mondja. Illyés azzal emeli át a köznyelvi szót a költészet szférájába, hogy a vers magját alkotó metaforát képek sorozatában, a vers egész gyönyörű építményében bontja ki.

A költemény befejezése egyszerre megrendítő és biztató, keserű és föl-emelő, fájdalmas és megtisztító erejű. Mert igaz, hogy az édesanya ajka „vonagló”, de utána következik még egy szó, az édesanya szó jelzője: „fölnevelő”. A „fölnevelő” és a vele rokon hangzású, verskezdő „fölmagasodni” mintegy keretbe zárja a verset. De míg a költemény elején az utána következő negatív közlés – „nem bírhat” – fékezi a „fölmagasodni” tartalmát, itt a „fölnevelő” szó pozitív töltést – és az egész vers, nem tudunk rá jobb szót mondani, optimista lezárást – kap az utána következő „édesanyám” szótól. A „fölnevelő” magában foglalja potenciális képességét annak, hogy az édesanyának jövője van, s azt a lehetőséget, hogy az édesanya másokat is életre tud indítani. Így áll össze a vers egyetlen hatalmas ívvé, melyet a költő a tagadás és az igenlés fölé feszít.

Fölsorolás, ismétlés, fokozás, ellentét, párhuzam – ezek voltak azok a szavak, amelyekre a költemény gondolatmenetének elemzése során minduntalan hivatkozni kellett. A *Koszorú* nem látványvers, hanem nagyszerű gondolati alkotás. A kifejezés legfontosabb költői eszközei nem a meglepő látomásos, szürrealisztikus képek, hanem a stílus logikai eszközei, az alakzatok. Az olvasót mindenekelőtt a vers építmény-jellege ragadja meg. Itt a tartalmas csöndnek, az arányoknak, a szerkezetnek, a részek közötti kapcsolatoknak, a tömörségnek poétikai szerepük, jelentéshordozó funkciójuk van. Az egyszerűség és a világosság természetesen nem lemondás a költészetről. Ellenkezőleg. „A jártasság mindenben az egyszerűsége ad módot és parancsot: épp a legbonyolultabb dolgokra találni legköznapiabb szavakat... a szépet, a jót, az igazat méltóképpen, tehát úgy újszerűen, hogy mégis maradandóan, csak cefraság és nagyképesség nélkül, könnyedén, lelki-szabadon lehet műbe tömöríteni, az erőfeszítés közben is inkább mosolyogva, mint sziszegve” – írja Illyés Gyula a *Dőlt vitorla* előszavában.

Terjedelmes, több soron átindázó mondatai is mindig követhetők, a ré-

szek logikusan épülnek egymásra, a kötőszavak csuklóival biztonságosan kapcsolódnak egymáshoz, a többszörösen összetett mondatok is áttekinthetők. A mondat szerkesztés sajátos ritmust ad a versnek. Rövidebb-hosszabb periódusok hullámoztatják a sorokat, a tárgyyszerű közlést egyre dinamikusabb kijelentések váltják föl. Az emelkedett, erőteljes beszéd tiszta csengésű zenét ad a versnek.

A fősorolás, a litániaszerű szerkesztésmód számos Illyés-vers egyik legfontosabb gondolatrendező, ritmusteremtő eszköze. Egy rádióinterjú során a költő maga mutatott rá a fősorolás szerepére költészetében. Amikor Illyés azokról a hatásokról vallott, amelyek pályája során érték, élőszóval – többek között – ezeket mondta: „Később, amikor már magam is kezdtem kutatni a ritmusnak és a versírásnak az öntörvényeit, azt véltem fölfedezni, hogy ez a fősorolás, ez még a nagyon később írt verseimben is fölmerült. Tehát elég mély hatásra tudok itten visszapillantani...” A vers második részében fősorolást alkotnak a hasonlatok, s még terjedelmesebb fősorolássá állnak össze a harmadik rész birtokosjelzői. De fősorolás a szóismétlés is (a „közt” szám szerint ötször, a „nyelve” nyolcszor, a „most” háromszor fordul elő), s az egyetlen mondaton belül szereplő azonos mondatrészek is.

A litániaszerű, fősorolással építkező mondat szerkesztés érzékeltetésére megpróbáljuk a költemény második szakaszát – a költő sorbeosztásával ellentétben – vizuálisan kivetíteni. A kötőszókat, a határozószókat, a névutókat, az azonos mondatrészeket emeljük ki:

Újra a ... közt, a ... ban, a ... ban.
 Mint ... parasztok közt
 (mint) aggjai közt
 (mint) lányok közt
 mialatt ... a tatár
 (mint) gyerekek közt
 amidőn ...
 mert ... a török
 mert ...
 most mutasd meg
 most (hogyan?) (kinek?) (mit?)
 most (mit?) (mit?) (mit?)

A vers érzelmi-gondolati csúcsa pontosan egybeesik a körmondat szerkezet tetőpontjával. A harmadik rész utolsó – a kettőspont utáni – sorainak ez a nyers szerkezeti vázlata:

... is
 ... is
 nem léphet föl oly ...
 nem kaphat oly ...
 amelyet, ne ... vinne ...
 (amelyet) ne ... tenne ...

A *Koszorúban* a vers és a próza határai feloldódnak. A rímek hiányoznak a sorok végéről, a tört, ideges sorok hosszát nem köti szótagszám. A költemény a fősorolás ritmusán épült. De a versben a fősoroláson kívül más ritmustörvények is uralkodnak. Aki félhangosan mondja a verset, és van füle, azonnal kihallja a daktilusok lüktetését. A pergő verslábakat csak néha lassítja egy-egy spondeus. Az időmértékes forma minden erőltetés nélkül, természetesen simul a vers nyelvéhez. Amit az első magyar hexameter írója, Syl-

vester János megfigyelt, a *Koszorú* is bizonyítja: a görög után talán a magyar nyelv szabályaihoz idomul a legszorosabban az időmértékes verselés. A daktilust szigorú törvényként fogadja el Illyés, csak éppen a verslábak számát nem köti meg soronként. (Érdemes lenne grafikonon kivetíteni a szótag- illetve versláb-szám soronkénti alakulását. A versnek ez a „lázgörbéje” is igazolná: minden egyes szakasz egyre magasabb, egyre terjedelmesebb formában ismétli meg ugyanazt a képletet. Rövid sorral kezdődik, majd egyre hosszabb sorok következnek, végül ismét rövid sorokkal ér véget a szakasz. Az első rész versláb-képlete például így füst: 2 3 5 6 2 4 3. A vers ritmusának ezt a hullámlázását a pusztá szem is érzékeli, ha a sorok végét képzeletben összeköti és ezen a vonalon végigsiklik. A vers vizuális képe is mindig hozzáad valamit a vers jelentéséhez.) Ezenkívül az időmértékes formát a költő alárendeli a magyar nyelv hangsúlytörvényeinek. A pusztá névelő háromszor is a sor végén ragad, mert a magyar nyelvben nem a névelő, hanem a névszó a hangsúlyos. A versben a litániaszerű fől sorolás attól kap nagyobb nyomatékot, hogy a fől sorolás azonos tagja – a „nyelve” szó – nyolc közül ötször a sor elejére kerül. A magyar kiejtésben elnyelt, néma h-nak („dűhtől”) az időmértékes verslábban sincs értéke.

A *Koszorú*: számadás. Egy magyar nyelven szóló költő üzenete a magyar nyelvről azoknak, akik magyar nyelven beszélnek. A vers a Kortars 1970. évi, októberi számában jelent meg először. Szemmelláthatóan a költői pálya olyan pillanatában született, amikor a költőt egyre jobban a „kor közösségi létének” kérdései foglalkoztatják. A *Koszorú*, a *Bartók*-vers, az *Orsók ürügyén*, a *Ditirambusok a nőkhez* társa. Nemcsak a hang- és műfajbéli egyezés, a vallomás vulkanikus forrósága és ódai szárnyalása rokonítja velük, hanem a gondolat is. Nem létvers, ha ezen csak a személyiség legbensőbb kérdéseivel, az élet-halál problémájával foglalkozó költeményeket értünk, de közvetve mégis csak az, mert a nyelv a személyiség, az emberi lét tartozéka. Sőt mivel a nyelv közösségi kapcsolatait letagadhatatlanok, mivel a nyelv sorsa a közösség sorsától elválaszthatatlan, úgyis mondhatnánk: a *Koszorú* közösségi létvers. A költő az ember és a nyelv alapviszonyát kutatja, a nyelv létproblémájával vívódik.

A költő szavának felelősségét fokozza, vallomásának külön nyomatékot ad, hogy „szólni tudó más nyelveken is, . . . mondandói miatt figyelemre, bölintásra becsült más népek előtt is”. Ha Illyés Párizsban marad annak idején, talán francia költőként becsülnék ma. De magyar költőként sem érezheti magát egyetlen nyelv börtönébe zárva: műveit számos idegen nyelvre lefordították. Illyés tehát ismeri a nyelv-választás felelősségét és kockázatát, ismeri az „ünnepi polc” bővületét. Nem nacionalista módon, más népek jogait sértve hívja föl a figyelmet a magyar nyelv értékeire; nem akar lebeszélni az idegen nyelvek ismeretéről és tanulásáról, mint tette volt Rákosi Jenő. Illyés nem purifikátor. Az idegen szót, amit Gárdonyi tuzoktollnak nevezett a páva farkában, nem ellenzi, nem tartja szükségtelennek. A „pedigré”-t, a „laissez-passer”-t is beépíti a vers nyelvébe. Az idegen szó használatának persze nála nem a kényelemszeretet, a hanyagság vagy a tudákoság az oka. A pedigré helyett, abban az összefüggésben, ahogy a versben szerepel, csak kevesebbet mondana a családja vagy a származás.

A nyelv ügye nálunk mindig közügy volt. Bessenyei a „drága hegy” hasonlattal buzdított az anyanyelv fölemelésére és ékesítésére. Széchenyi a nyelv férfias szépségét, fenntartó erejét dicsérte. Nyelv és gondolat, kifejezés és

értelem kapcsolatára mutatott rá Eötvös. Legtöbben és leghangsúlyosabban az anyanyelv és a magyarság, a nyelv és a haza, a nyelv és a nemzet, a nyelv és az emberiség összetartozására hívták föl a figyelmet. A legszebben talán Kölcsey – immár szállóigévé vált – sorai fogalmazták meg a gondolatot: „Meleg szeretettel függj a hon nyelvén! Mert haza, nemzet és nyelv három egymástól elválaszthatatlan dolog, s aki a nyelvért nem buzog, az a hazáért és nemzetért sem lesz kész áldozatra.”

Illyés verse ehhez a hagyományhoz kapcsolódik. Nem hirdet csüggedt lemondást, de nincs benne önelégültség sem. Nem mondja, hogy a magyar nyelv fogyó sziget, mely nem tudja már visszaverni a nyelvtenger hullámain, de azzal sem kérkedik, hogy „az Európában élő százhusz nyelv közül nagyságra – az igen előkelő – tizenegyedik helyen állunk”. Illyés szerint a nyelv is „hajszálgyökér”, melyből a szellem, a gondolat, a nemzeti érzés, a közösségi tudat táplálkozik. A már idézett s éppen a *Hajszálgyökök* címet viselő kötetébe fölvetett rádió-beszélgetésben mondja: „Ekkor (a Franciaországból való hazatérése utáni időről van szó) olvastam át tulajdonképpen igazi élménnyel, nem egyszerre természetesen, újra az egész magyar irodalmat. Ekkor ismertem föl ennek az igazi hangját. A nyelvi hatalmasságát, a kifejező erejét; de a problémáját is. Azt láttam, azt kellett látnom, ez a nép – a nép, melynek bennszülöttje vagyok – állandó halálos veszedelemben tudta magát; folyton a pusztulás ellen küzdött...” Majd így folytatja: „Ezt a sötétenlátást én nem sötétenlátásnak, nem pesszimizmusnak nevezem. Ha az ember, a művész nehéz helyzetet ábrázol, az nem azt jelenti, hogy azt a nehéz helyzetet kívánja; mikor tehát én átvettem teljes idegzetemmel Berzsenyinek, Kölcseynek vagy Vörösmartynak megrázó pesszimizmusát, rám az nem azzal a hatással volt, hogy lemondjak az életről, vagy csak arról is, hogy ezért a népért ne küzdjek. Ellenkezőleg, az ő úgynevezett borúlátásuk engem is arra ösztökélt, hogy minél előbb világosságot, derűt tudjak hozni ennek a népnek az egére.”

A *Koszorú* illúziótlan számvetés. Erőteltjes képei, nagyerejű hasonlatai, indulatos szavai mögött elégedetlenség feszül. A vers közvetett kritika és ítélkezés afölött, ami az anyanyelv „fölmagasodását” akadályozza. Az aggodalom az olvasót is erkölcsi szembenézésre kényszeríti, a költő megrendültsége a befogadó etikai ítéletét is fölkelti. A vers az igazi nagy alkotások képességével bír: azonosulunk vele. Ami benne fájdalom és keserűség, nem lefegyverez, hanem feloldódik a költő tanúságtételében, tiszteletadásában. Ahogy a Bartók-versben mondta: a „hangzavar”, „e pokolzajt zavaró harci jaj kiált harmóniát!”, vagy ahogy a vers egy másik helyén írja: „ki szépen kimondja a rettenetet, azzal föl is oldja”. A fájdalom, a szomorúság megvalósítása már egy fajtája a fájdalom legyőzésének.

PÉCSI SZÍNHÁZI ESTÉK

ILLYÉS GYULA: TESTVÉREK

Illyés Gyula legújabb színpadi művének, a Dózsa-évfordulóra írott *Testvérek*-nek bemutatásával nyitotta új évadját a pécsi színház. – Az Illyés-drámák szoros egységű eszmekörében („Együtt a néppel – de hogyan?” – Siklós Olga fogalmazásában) logikusan kerültek gyakran középpontba azok a történelmi hősök, akikben a nagy nemzeti és osztályfeszültségek pozitív megoldását ábrázolhatta az író. Ha nem tudnánk is nyomon követni írásaiban, hogyan épült be Dózsa alakja történelmi és nemzet-tudatába, írói programjába, a *Hősök nélkül* és a *Puszták népe* írójának a szocialista népi hatalom felnövekedésének idején szükségszerűen rá kellett találnia. Az első Dózsa-dráma éppen a nemzetmentő népi hatalom születésének és a nemzetvesztő „történelmi osztállyal” szembeni bukásának tragikus krónikája. A népi hatalom egyedül-jogosságát, nemzeti jelentőségét és a Dózsa-örökség továbbélését emelte ki. Hősében az elvont történelmi tendenciák egyéni sorssá konkretizálódtak, de a széles történelmi tabló viszonyrendszerében Dózsa személyességét kicsit elfedte a „hivatásszerű” forradalmáré. Talán ezért, talán egyébert is, a Dózsa-témát Illyés Gyula nem zárta le magában. Az idei évfordulóra ismét megírta – tökéletesen új nézőpontból egy tökéletesen más művé.

A *Testvérek* egyetlen hatalmas dialógus a két Dózsa-testvér – György és Gergely – között. Vitáik, győzködésük háttérében folynak az ismert történelmi események, melyeket – és tulajdonképp mindenféle történet – Illyés ezúttal teljesen kirekeszt a színről. A párbeszéddek *tartalmilag* mindig az adott helyzetet, lehetőségeket, kötelességeket értelmezik, értékelik a két testvér különböző, kitűnően jellemzett egyénisége, szemlélete szerint. Közöttük nem záró, egzisztenciális, érdek-alapú szembenállás van, hanem egy belső, magatartásbeli és felfogásbeli ellenkezés, ami szóharcban csapódik le. A háttérben vonuló, ismert történésekhez fűzött reflexiók ezek, lényeg szerint forradalom-filozófiai és -etikai elmélkedések; körüljárják a forradalmi felelősség, kötelesség, erőszak stb. kérdéseit, a forradalom különböző etapjaiban felmerülő magatartásproblémákat. Illyés még arra is talál lehetőséget, hogy a győzelem utáni kérdéseket hitelesen fölvesse. A párbeszéddekből nemcsak egy elvi fejtegetés, a népforradalom morális képe kerekedik ki, de plasztikusan kirajzolódik a két szereplő egyénisége, viszonya, ami szintén fontos tartalmakat rejt. Kettőjük közül György az elhatározó személyiség, neki van határozott akarata, majd célja, tetterejét a veszély nem bénítja, de felszítja. Nem valami lepárolt, utólagos eszmeiség szerint, hanem egy hús-vér ember tisztességes indulataiból. Illyésnek sikerült benne egy *minden eddiginél életteljesebb és jelentésteljesebb Dózsa*t ábrázolnia. Köznapi ember, kicsit tehetségesebb és bátrabb a többinél, eszébe sincs mártírrá lenni. Sőt, érvényesülni akar; egyéni érdekei után indul, aztán megalkuvásra képtelen tisztessége egy becstelen világban végzettszerűen hajtja a történelmi feladatra. Gergely okosabb és tudatosabb nála, ismeri mindennek a visszaját is, számol a következményekkel. Talán ő látja a teljesebb

valóságot, s nem elnézőbben Györgynél, ám görcsös aggályossága mégis alárendeli igazságait testvére lendületének. Szellemissége némiképp meddő, a másik igenjeire nemet mond, de saját igenjei nincsenek. Talán az írói szándékkal nem is egészen egyezően. Ha György a kitörő népi erő, Gergely mellette az értelmi megfontolás. Azonos talajon nőtt, különböző emberi-társadalmi magatartások. Különböznek, de nem szembenállók; sajátos testvéri egységben egészítik ki egymást. És ez nagyon lényeges. „Egy füst két lángja, egy lelkiismeret kétféle kinja” – mondja róluk a szerző. A címbe emelt fogalom – *testvérek* – nemcsak két, biológiailag közös származású embert jelent (a testvérség néha valóban nem több); a költői (és mitológiai) jelentés szerint: feloldhatatlan kapcsolat, szándékon és ráción túli közösség, egysége a különbségeknek. Ezt az egységet a darab több motivuma egészen félreérthetetlenül teszi: az életmentési epizódban, a közösen szeretett lánnyal (aki titkon-félig-talán maga is testvér), a befejezés „helycseréjével”, mikor a testvérek egymást vállaló, a másikat maguk fölé emelő helytállásukban teljes eszmei, magatartásbeli egységbe kerülnek. Ez a *testvéri egység* Illyés nemzetfilozófiai – és forradalmi – mondanivalójának magva. A korábbi Dózsa-drámában a feudális, nagyúri önzés, gátáltsalanság és a népi-forradalmi felelősségtudat ütközött meg, most nem a táborok közötti harcot, hanem egy táboron, a forradalmi erőknél belüli fő tendenciákat, a lendítő erő és fékező megfontolás egymást átható, ihlető belső feszültségeit látjuk. Az 1514-es parasztháború tényeiből így fejt ki mának szóló üzenetet Illyés a szocializmuson belüli erők tagoltságáról és szövetségéről. A testvérek – metafora eszmei konzekvenciával együtt igaz és szép, a forradalomról ma mondható legmélyebb igazság. Szövegszerű kidolgozásában és részleteiben néha talán egyszerűsítő, de ez már szorosan kapcsolódik ahhoz a kérdéshez is: mennyiben vált a tartalmi-eszmei konstrukció drámai, vagy – mondjuk – színpadi anyaggá?

Mióta a modern drámában a társadalmi kollízió értelmében vett konfliktus helyébe igen gyakran a vita, vagy a megjelenített költői képmások ellentétes kapcsolata lépett, a drámaírók jól megkülönböztethetően élnek inkább egyik vagy inkább másik drámafejllesztő módszerrel. Illyés gyakran alkalmazott drámáiban vitát (bár változó súllyal és nem mindig a társadalmi kollízió helyett); ezek jobbra drámai viták voltak, minthogy a történetet eldöntő cselekvést, állásfoglalást érelték, készítették elő (pl. a *Fákyláng*-ban vagy a *Dózsa György*-ben). Most valami másról van szó. Legfeltűnőbb, hogy a két Dózsa közötti szüntelen polémiaának nincs drámai eredménye, nem születik belőle elhatározó tett, drámai döntés. Ami mégis, az, hogy Gergely minden ellenvetése, latolgató-aggályos ellenkezése ellenére bátyja mellett marad, csak *látszólag* történik ennek hatására. Nem György érvei, szándékai győzik meg, sőt! Vagy a bátyja féltése marasztja itt, vagy a két döntő pillanatban külső, váratlan fordulat: előbb szerelmének meggyalázása, utóbb Zápolya hitszegő támadása. De György elhatározásait sem ezek a szóharcok készítik elő, pl. legdöntőbb tette, a ceglédi rebellió előtt egy felvonásnyi vita folyik, érzelmeket-emlékeket segítségül hívó vita, de már legkezdetén azt mondja György: „Az emberek tudják, hogy kész a döntésünk, Lőrinc már hártára is rötta”. A kocka tehát már el van vetve, a továbbiakban Györgynek nincs egyéb célja, minthogy Gergelyt vezértársi, testvéri mellállásra bírja, de ettől sem a maga elhatározása, sem annak realizálása nem függ. Drámai értelemben post festam vita ez. (Gergelyt végül is a Julinkán elkövetett gyalázat győzi meg.) Akkor hát milyen művészi, irodalmi „rendet” alkotnak a *Testvérek* dialógusai?

Említettük, hogy a testvéri egység, a civódó együtt-teljesség fontos tartalom a műben, ez sűrűsödik a testvérek állandó vitái mélyén. Az eseményekhez, történésekhez való viszonyuk *cselekvően* azonos – ezt Illyés nem is ábrázolja, – de különböző *szemléletileg*, s épp ezt bemutatni a célja. Világos, hogy ebből a kiindulásból nehezen fejlődhet dráma; láttuk, hogy a nagy dialógusok szerkezete sem drámai, mert reflexivek. Műfaji jellege szerint a *Testvérek* nem is a dráma, inkább az antikvitásban népszerű és azóta fel-felbukkanó filozófiai agon, majd *irodalmi dialógus műfaj-rokonságába tartozik*. Lényeges szerkezeti, anyagszervező sajátosságai mind erre mutatnak: a helyzetek átteoretizálása, a dialógusok funkcionális minősége – legfőképp!, – a két szereplő jellemportréja, egymással való viszonya, az az ambivalencia, mely kettőjük egységében és különbségében rejlik. (Diderot nagy dialógusáról, a *Rameau unokaöccséről* írta Hegel, hogy „Itt egy tudat önmagát tépi szét”. De ez az ambivalencia már a műfaj szókratészi gyökereiből adódik, akár többi sajátossága.) Már-már úgy tűnik, hogy az egész „küzdelem” nem más, mint egyetlen ember, a forradalmár Dózsa felelősségvállaló tusájának, önvivódásának kivetülése („... a forradalom önmagával való vitáját szerettem volna érzékeltetni...”). E lehetőség erőteljesen jelen van a darabban, de nem lesz kizárólagos, mert az ábrázolás részletezően fenntartja a testvérek reális különletét. – A dialógusműfajt a színház mostanában kezdi fölfedezni a maga számára, ami az intellektuális színház idején logikus fejlemény. Csakhogy itt nem elvont, filozofikus dialógusról van szó – mégsem. Illyéstől magától tudjuk, hogy színműveiben mindig bizonyos műfajtagító, illetve „újító” szándék is vezeti. Most a dialógushoz nyúl és tárgya sajátosságához alakítja, de ennyiben lazítja, bontja is. Ugyanis nagy mértékben csökkentti eredendő intellektualizmusát, elvont eszmei jellegét; a párbeszédet egy hiteles történelmi, napi életfolyamat részeként formálja. A politikai-etikai-filozófiai kérdések kifejtése ennek megfelelően egy népies-reális, tehát igen konkrét gondolkodásmód és helyenként naturalisztikus életmozzanatok keretében-közegében valósul meg. Ez pedig nemcsak azt jelenti, hogy játékokkal oldja, könnyíti, „földre szállítja” a párbeszédet gondolatosságát, hanem ellentmondást is szül tartalom és forma viszonyában. Mint az ellentmondásoknak általában pozitív és negatív következményei vannak. A történetiséget és jellemzést jól szolgálja, de a gondolati magvasságot, értelmi-erkölcsi feszültséget és ebből következően az általánosító-aktualizáló hatást, ami ennek a műfaji szerkezetnek (hatásrendszernek) igénye – fellazítja. Néhány nagyszerű jelenet születik belőle (pl. az I. felv. 3. jelenete), de egy állandó formanyelvi heterogenitás is, és ez a színpadi megvalósításban leküzdhetetlen nehézséget jelent.

A színház számára a *Testvérek* előadása rendkívüli próba. A pécsi ősbemutaton a mélyebb, gondolati konstrukció kimunkálása kevesebb hangsúlyt kapott, mint a természethű játék. A darab említett formanyelvi kettősségéből ez törvényszerűen következik a színpad „fénytörésében”, a képi tárgyasulás következtében, ha a rendező apróra fenntartja az írott mű viszonyait. *Nógrádi Róbert* az író iránti mélyes tisztelettel és bizonyos elfogódottsággal egy maximálisan szövegcentrikus előadást rendezett. Azt a lényegmutató elvontságot, stilizációt, amelynek igényével a szerző pl. a dialógusok szituációalapját megteremtette, az előadásban a díszletek (*Vata Emil* munkája) és a kitűnően eltalált, takarékos zenei effektusok vették át. A szituációkban elhangzó párbeszéd szöveg szintje jobbára a szoros, napi természethűség szerinti, így ennek megfelelő a szereplők színpadi viselkedése (részben az instrukciók megvalósi-

tása folytán). Mivel ez adja a látványt – ez hat erősebben. A kétféle tendencia divergenciáját hadd érzékeltessük egyetlen jelenet, az I. felvonás „Lovon, Budára” jelenetének leírásával. Maga az utazás-szituáció itt alapjában egy sűrített, mesei absztrakció (háromszor készülnek elválni, háromszor folytatják mégis együtt az utat); egy Bánk bán-i országjárás eszmei jelentőségével bírhatna (a testvérek a jog- és törvénytíprás vérlázító eseteivel találkozhatnak). Beszélgetésük elvileg – az országos helyzet végigpásztázása a másik, a főúri oldalon – kitűnően kiegészíthetné, ha nem lenne túl kényelmes, kedélyes társalgás szövetébe burkolt. A színpadi látvány szerint: a tér teljesen meghatározatlan, természetesen nincsenek lovak, egy-egy leállított, jelzett „nyeregben” ül a két szereplő, s beszélgetés közben a kantármarkolás, ütemes rugózás, tehát a lovagló-mozgás természetű imitálását végzik (kitűnő fizikai teljesítmény, főképp Holl István részéről, a közönség figyelmét le is köti). Olykor leszállnak, egyik kimegy vizelni, nadrágját gombolgatva jön vissza, folytatják a helybenálló ügést. Talán nem szorul különösebb bizonygatásra, hogy a jelenet elvont, gondolatilag megalkotott lényege és ennek látható-hallható konkrétciója nem egységes. Már a műben sem, a színpadon még feltűnőbben. A rendező alighanem úgy lett volna hívebb a műnek tán nem a betűihez, de a szelleméhez, ha az előadás stílusvilágát a gondolathoz, a tömörebb kifejezéshez közelebb kereste volna. Néhány túlrészletezést is jó lett volna sűríteni, pl. az emlék-jelenetekben. Az elsőből pl. csak annyi fontos, hogy Gergely egyszer kimentette bátyját a rávetett hálóból, leszúrta ellenfelét. Két pengevillanás elmondhatná. Azért is célszerű lett volna mindez, mert a darab terjedelme hatalmas. Persze az a tény, hogy a három és fél órás előadás (csak párbeszédben!) mindig újra fel tud szikrázni, azt bizonyítja, hogy Nógrádi Róbert ismert alaposságán túl, helyzetteremtő erejével, kitűnő mozgás-elképzeléseivel – állja a rendkívüli feladatot.

A legnagyobb művészi teljesítményt a Dózsa Györgyöt alakító *Holl István* nyújtja. Az elmúlt években többször magára vonta már nemcsak a pécsi, hanem egy szélesebb közönség és a szakma figyelmét is, amit azonban most produkál, az valóban egy – nem akármilyen – művészi pálya csúcsa. *Tökéletesen* megvalósítja a darab hőstét. Fiatalossága, kedvessége történelmünk homályos emberi kontúrokkal rajzolt hőstét megismételhetetlenül egyénivé, karnyújtásnyi közelivé teszi, ugyanakkor semmit nem devalválja hősi vonásait, éppenséggel hitelesíti. Előttünk születnek meg ezek – őbenne, általa. Ezt a Dózsa-alakot persze Illyés sugallja, de Holl adja az életét. Egyetlen hamis hangja nincs, egyetlen pontatlan, vagy nem kifejező mozdulata sem; az irdatlan szerepet győzi beszéde technikával, fizikai erőnléttel, fegyellemmel és kifejezőerővel. Sehol nem szobor, még a végén, a trónjára láncolva sem; az emberi tisztesség romolhatatlan sugárzását eleven lényéből bocsátja ki. Meg kell köszönni ezt az alakítást! – *Győry Emil* Dózsa Gergely összetettebb, ellentmondásosabb, épp ezért különösen érdekes alakját eleveníti meg. Győryt érezhetően nyomasztották a szerep hatalmas arányai, nem mindig tudott úrrá lenni beszéd- és mozgástechnikái nehézségein. Alakítása nagy és minden tiszteletet megérdemlő művészi küzdelem, azzal a feltétlen eredménnyel, hogy többnyire méltó partner tud lenni. Gergely egy lényeges vonásának, töprengő, vitára kész szellemiségének kifejezésére nem talált eszközt, és egy másik: érzelmi, karakterológiai síkra tolta át. Ettől a színpadi alak enyhén akadémikusodó, konok jellemvonást kap, s pl. a Julinka-jelenetben arra vezet, hogy nem „szereti” a lányt. Érzelmekkel kellene megütköztetni az értelmi megfontolást, helyette érzelmi gátlá-

sosság jelentkezik. Ilyen elbillenésből adódik, hogy a színpadi Gergely alárendeltebb György mellett, mint az író művében. Érdekes, hogy a darab végén azt a mélyen hiteles, lélektani fordulatot, hogy ti. Gergely a bukásban – amikor pedig triumfálhatna: „megjósoltam” – teljes szívvel azonosítja magát az-
zal, ami ellen addig hadakozott, – György gyönyörű tisztasággal, egyszerűséggel ábrázolja. Így lesz kettőjük egysége itt, ekkor valódi teljességgé.

A pécsi színház harmadszor volt művészi társa Illyés Gyulának új drámája színre vitelében. Az előbbi két bemutatót később budapesti színházak előadásai követték, minden bizonnyal most is így lesz. A pécsi bemutatóknak azonban volt egy sajátos értéke: az első kimondás lázas frissesége. Most is érezhettük. Így született meg egy nagyon vonzó, a mai emberhez is közelálló Dózsa-kép. De nem jó szó a „kép”, hiszen az merev és statikus, ennek a Dózsának pedig lényege a friss emberiség, élelenség, valami sajátos deheroikus hősiesség. Ahogy Pécsen most elének lépett – évszázadok óta nem múló fiatalságában – nem emlékművét, emberi példáját ünnepeltük.

A KISDIÁK ILLYÉS BONYHÁDON

A történelmi tudatát vesztett város. Kevés olyan magyar kisváros van, amelynek annyira hiányzik a történelmi tudata, mint Bonyhádnak. Pedig kevés nagyközség falai között éltek a magyar történelemnek és irodalomnak olyan nagyságai, mint itt. Vörösmarty szobája a borszönyi Perczel kúrián gabonarakár volt a 30-as években, míg aztán nemrég teljesen lerombolták. Perczel Mór a centenáriumi Kossuth-Emlékkönyvben Görgey és Bem mellett a szabadságharc három legnagyobb hadvezére közé emelkedik – közben a bonyhádi plébániatemplom előtt elhelyezett mellszobrát a Fő tér rendezésekor teljesen eltüntették, ma állítólag a községháza udvarának egyik sarkában hever. Petőfi iskolapadjának, mely az 50-es évekig hol a díszteremben, hol a tornateremben állt még Petrovics Sándor sárszentlőrinci aláírásával, teljesen nyoma veszett. Illyés életének egyetlen bonyhádi kutatója Móser Zoltánnak a József utca ellenkező végében jelölte meg Illyés diákkori lakását, ennyire nem él ott-tartózkodásának emléke.

Illyés maga több versében és prózájában emlékezik meg bonyhádi két esztendejéről. A Puszták Népe ott végződik, ahol a szerző Simontornyáról és Dombóvárról Bonyhádra indul. A Koratavasz 6–9. fejezete szép emléket állít kedvenc tanárának, az iskola akkori igazgatójának, Gyalog Istvánnak. Számtalan versében, különösen a *Nehéz Földben* és a későbbi években keletkezett, de kötetbe nem gyűjtött egyes versek soraiban találunk utalást völgyiségi és bonyhádi élményekre. 12-től 14. évéig járt Bonyhádon, első gimnáziumi, dombóvári éve után és a budapesti kereskedelmi iskolai évek előtt.

„*A Völgyiség ragyogó koszorúval.*” 1936-ban, húsz év múlva visszatérve a Bonyhádi Öregdiákok Szövetségének alakuló ülésére, megrendülve emlékezett vissza ottani kisdíák korára:

Mint tengerre vetett rózsák, karikába-kerengve
szállt magasan négy-öt pihenő kis felleg, – utolszor
visszatekintvén még a kanyargó gépkocsiból, így
láttalak, oh Völgyiség ragyogó koszorúval! – akár ő,
akinek elsüllyedt tündérországa te lettél,
zúgva örök dalt s bút neki, hogy míg él, panaszolva
„hordja szelid kötelét az elomló szőke hajaknak...”
Szépülj meg, nekem is! Vaskos fájdalmaim ércét
váltsd tündéri kohódban aranyra! Ha messze leszel: majd
s vigaszt, fényt keresek, – a sötétben az égre világlón
zúgja felém is szép üzemed; nagy munka megy itten!
Itt kap az árva palástot, a kiskondás koronát és
kardot a nyurga diák, aki álmaiban hadak élén
küzd, míg népe szabad nem lesz, hős, mint a mesékben!

(Búcsú)

Intermezzo, pro domo. 1930 februárjában Gunda Béla barátom (ma a debreceni egyetem nemzetközileg ismert néprajz professzora) értesített róla, hogy egy új nagy költő jelent meg. Iskolájában, a Márvány utcai Kossuth Lajos kereskedelmi iskolában az önképzőkörben előadást is tartott róla, sőt a tanárelnök Gyergyai Albert közvetítésével a költő maga is megjelent körükben. Illyés Gyula volt a költő. Gunda előadását el is küldte. Ez tele volt a *Nehéz Föld*-ből válogatott idézetekkel. Rögtön írtam Illyésnek, aki nekem is elküldte első könyvét és a mellékelt levelet írta bonyhádi emlékeiről:

Kedves Barátom,

örömmel vettem levelét. Gunda Béla beszélt önről, aki azon a vidéken él, ahol én is nevelkedtem, sajnos elég mostoha körülmények között. Bonyhádon 1914–15. és 1915–16. évben jártam 2. és 3. gimnáziumba. Első évben az interntusban laktam, a másodikban a József-uccában, a Fő-uccától számítva a 3. vagy 4. házban, bizonyos Németh nyugalmazott tisztviselőnél. Nagyon sok emberre emlékszem, nem tudom ezek ott vannak-e még. Tanáraim közül Posevitz, Kiszely, Hajas, Faik, Kiss, Zvarinyi (aki a bátyámat is tanította), Gyalog, az igazgató. Persze ők már nemigen tudhatnak arról a kis diákról, aki akkor voltam. Barátaim közül egy ottani ügyvéd fiára, Müller Bélára emlékszem legjobban s az ő nővérére. De mindezeket azóta se láttam.

De örülök, hogy most valaki arról a vidékről indul arra az útra, melyet én is választottam. Gunda mondta, hogy ön komolyan foglalkozik irodalommal. Szeretném ismerni írásait. Másoljon le pár dolgot s küldje el nekem!

Kedves barátom, én igen örülök, hogy ön „tanulmányozza” az én verseimet s előadást akar róluk tartani (az ifjúság visszhangja többet ér nekem, mint ezer komoly kritikus bírálata), de ne kívánja, hogy interjú-szerű kérdéseire válaszoljak. Nagyképűségnek tartanám legszerényebb véleményemet is. Az író művészetével dokumentáljon! Könyvem postára adtam, abban van minden mondanivalóm, amelyet mint írónak jogom lehet hangoztatni. Ne becsülje ön olyan nagyra az írókat emberi mivoltukban! Csak művészetüket rézze.

Ne türelmetlenkedjék Bonyhádon. Elég vidéket bejártam, de Börzsöny, Cikó szép határaitra most is örömmel emlékezem, ahol egykor annyit csatangoltam. Tanulni mindenütt lehet. Ezt tegye; ne vegye nagyképűségnek ezt az öreges tanácsot, az ön korában ez a legokosabb. És sose feledje, hogy milyen milióból származik! Ha van tehetség önben, amit igen szeretnék hinni: egyenes életet élhet így majd művészként és emberként egyaránt.

Szívélyesen üdvözlöm. Ha bármiben segítségére lehetek, forduljon bizalommal hozzám. Öszinte baráti jobbot nyújtok ön felé,

(1930. II. 23.)

Illyés Gyula.

Szüleim és nagyszüleim meglepődve azonosították rögtön a levélírót a költő-diákkal. Bár kemény februári nap volt, akárcsak Illyés annak idején Petőfi-vel Sárszentlőrinc-re, úgy rohantam a fényes déli télben a Börzsönyi és szekszárdi hegyre, hogy verseinek egyes soraival a bonyhádi és a környéki tájat azonosítsam. A Petőfi önképzőkörben hamarosan előadást tartottam róla, a tanári kar azonban mérsékelt érdeklődést tanúsított. (Egyetlen kivétel volt a tanárok között, aki a Nyugat nemzedékét érteni és élvezni tudta: Kerényi Henrik, Riedl tanítványa, aki a nagy Nyugatosok első kiadásait adta kölcsön.) A költőt az akkori bonyhádi tanári kar csak a Petőfi-könyv megjelenése után kezdte elismerni, bár addigi munkásságáról a Tolnamegyei Újságban és a Tolnavármegyében többször is írtam.

Habsburg-barokk és 48–49. A Puszták Népe szerint Varsád volt az első nagyobb település, ahol utcák közé került. Bonyhád volt az első olyan nagyközség vagy kisváros, amely kicsiben az egész történelmi Magyarországot tükrözte. Társadalmi, gazdasági, nemzetiségi és felekezeti összetételénél és bonyolultságánál fogva itt már a magyar életnek mindazok a problémái elé tárultak, amelyek később állandóan foglalkoztatják.

Fényes Elek „Magyarország geográfiai irata, melyben minden város, falu és pusztá, betűrendben körülményesen leiratik” (Pest 1851.) c. művében ezt írja: „Bonyhád német–magyar mv. (mezőváros) Tolnamegyében, egy kőes, hosszan elnyúló völgy oldalán. 1566. kath. 1482. ágostai, 262 ref., 1563 zsidó lak., kath. és ágostai paroch szentegyházakkal, és egy nagy synagógával. A házak száma, mellyek csaknem mind cseréppel fedettek, 490-re megyen. – Négy szegű piaczat jeles épületek és boltok ékesitik. Van itt kath. kórház, gyógyszerár, vendégfogadó, több vizimalom. – Agyagos közép termékenységgű határa nem nagy, s nagyrészt az uraság majorság földjei foglalják el... Szőlőhegye roppant, de nagyon közönséges bort terem. A dohánytermesztés nagy divatjában van, úgyhogy az évenkénti termés 3500 q becsültetik. Négy országos vásáron kívül 2 népes hetivásárt (kedden és pénteken) is tart. Lakosai a törökök kiűzetése után magyarok, mégpedig reformátusok valának, de 1727 körül németek szállásolván ide, rövid idő alatt annyira kiszorították, hogy már ma néhány eredeti magyar református háznál nincs több. – Ellenben németek után itt zsidók legszámosabbak és különös községet képeznek saját bíróval és esküdtekkal. A közép s felsőbbrendű leánykák számára áll egy nevelő intézet Bonyhádon, ahol a nevendékek egy francia asszony nevelése alatt mindenek, csak éppen magyaroknak nem neveltetnek.” (I. k. 153. és 306. l.).

A régi Bonyhád főterének és így az akkori városmagnak központja a Winkler Mihály tudós-plébános alatt épült copf-stílusú hatalmas katolikus templom és a tőle nem messze álló, ma már műemléknek nyilvánított Szentháromság szobor. De Bonyhád barokk-kori alapításának számos más egyházi emléke is maradt, így a formás kápolna a Kálvárián, maga a keresztút, a városban, a dűlőutakon Szent Rókus kápolnák vagy szobrok, a Határárok hídján Nepomuki Szent János szobra. Mindezek a Habsburg monarchia ellenreformációs korának mindenütt előforduló és nyomatékosan a Habsburgokra utaló emlékei.

1848 kora őszi első honvédelmi akcióiban főként Perczel Mór és Miklós, valamint Csapó Dániel buzgólkodása révén Tolnának ezt a részét is mozgósították és fölvonultatták az ozorai csatába. (Varga János kitűnő könyve bőséges levéltári dokumentumokat hoz erről.) A Cecéről, illetve Simontornyáról Bonyhádra kerülő kisdíák Madarász József közléről csodált személyének ismeretségén kívül a nagy Perczelek közvetlen leszármazottait is látta a bonyhádi utcán. A Kálvárián pedig ott van ketjük egyszerű sírja. Házigazdjája Klapkától őrzött levelet. A negyedik háztól Bem tábornok helyettesének, Czecz tábornoknak leányai éltek és ugyanott lakott a város honvédruhában járó eleven emléke, Waché kapitány. A gimnázium tanítási anyagában valóban 1849, Kossuth és Petőfi dominált, s ehhez hozzájárult az evangélikus mivoltukra való időnkénti célozgatás is, bár mellszobruk csak a szabadságharc centenáriumára készült el.

Az első világháború előtt Bonyhád eleven kereskedelmi központ volt. Már reformkori följegyzések szerint is Dunaföldvár és Paks mellett a megye leg-

élénkebb bel-, sőt külkereskedelmi központja is. A XVIII. században a kegyuraság fölött rendelkező mindenható Perczel család helyett az eleven eszű zsidó kereskedelmi réteg Bonyhád nevét Svédországtól Palesztínáig kiépülő kereskedelmi hálózatra kapcsolja be. A Bach-korszakban gazdag cseh iparos- és kereskedőréteg vándorolt be. A városnak mint járási székhelynek nagy szenzációja volt a negyedévenként megtartott országos vásár. A ma már beépített vásártérre nemcsak a Dunántúlról, de távoli vidékekről is két nap két éjjel szekerek és állatcsordák végtelen folyamai vonultak. Kisebb jelentősége volt a kedden és pénteken tartott járási hetivásároknak, amikor is magyarok és svábok mint üzletfelek találkoztak.

A Sió és Sárvíz párhuzamos ágaira emlékeztető Határárok és Malompatak közötti szittyós, mocsaras, széles völgy, az azt körülvevő szőlős és erdős hegyek még nem voltak beépítve a Hidas-Bonyhád állomástól a gözmalomig vezető ipari vasúttal és a táj arculatát teljesen megváltoztató pécsi magas országgúttal. Negyedóra sem kellett, hogy a diákok a hat faiskolától a berekaljai erdőkig, Grabóctól a Hidasdig terjedő vadromantikájú tájakra kiugorjanak.

Az iskola. A költő a pusztáról faluba, a faluból városba kerülését tartja élete egyik legnagyobb élményének. Még jelentősebb, hogy éppen a Völgység fővárosába, Bonyhádra került. Ez az élmény kevésbé volt megrázó számára, mint a szétszórt településű puszták elhagyása. A Sió-Sárvíz völgyének falvai első szervezett közösségi élményei. Petőfi olvasása nyomán rohan a szó szoros értelmében fölfedezni Sárszentlőrincet.

Az 1806-ban Sárszentlőrincen alapított evangélikus algimnázium 1870-ben került át Bonyhádra, 1906-ban szervezték át államilag támogatott főgimnáziummá. Teljes címe: A Tolna-Baranya-Somogyi Ág. Hitv. Ev. Egyházmegye Államilag Segélyezett Bonyhádi Főgimnáziuma. Amikor 1906-ban a főgimnázium hatalmas, modern és egészséges épületét építeni kezdték, csak a város végén, de rögtön az ott kezdődő fennsíkon volt hely számára. A város vége és az orthodox izraelita és katolikus temető közötti teret teljes egészében megvásárolták az intézet pártfogói, közöttük a lengyeli Apponyi Sándor gróf, a Hungarica-gyűjtemény tulajdonosa és Wosinszky Mór cikói ásatásainak mecénása. A három megyére kiterjedő hatókör is kevésnek bizonyult, a fenntartó felekezet híveinek gyermekeiből a tanulók fele sem telt ki. A diáklétszám emelése miatt kerülhetett az intézet korán abba a hirbe, hogy a bánásmód és megítélés Csurgó mellett itt a legliberálisabb.

„Bonyhádi, gimnázista égl” Nem volt a történelmi Magyarországnak olyan tája, ahonnan ide ne jöttek volna diákok. A három alapító megye lutheránusságán kívül ugyanezen megyék katolikus és kálvinista középosztálya, de különösen módosabb parasztsága küldte ide fiait még akkor is, ha az algimnáziumot másutt végezték. A Dunántúl nyugati feléről, a Felvidékről, a Tiszántúlról, de még Horvát-Szlavonország legtávolabbi megyéiből, Fiuméből, sőt Boszniaából is jöttek ide. Az iskola értesítői a diákok személyi adataiból szerencsére nem hagyták ki szülőhelyüket és így ellenőrizhető származásuk sokfélesége. Illyés franciaországi évei után meglepődve állapította meg, mennyi francia nevű iskolatársa akadt azokban az években. (De Moder, Debulay, Dessaulles, Lafferton, Knepe, Palikó, Patton.) A nyugati származású nevek azonban természetesen csak kivételek. De bőven szerepeltek cseh és szerb nevek. (Csehek: Brandeisz, Kreicsi, Kreska, Klics, Kubicza, Matuska, Oravec, Szokol, Szkalos; szerbek: Curilovics, Gruics, Pesics, Szávics, Szokolics,

Vukálovics, Wajdics.) Túlnyomóak azonban természetesen a németek, s még azt sem lehet mondani, hogy a gimnázium elmagyarosította volna valamenynyüket. Az Illyés fölötti osztályba járt pl. Mühl Henrik, a Volksbund hírhedtté vált vezére, a Hitler-barát svábság irányítója a 30-as évek második felétől.

Liberális hírének köszönhetette, hogy 1918–19 középszerepet játszó közéleti alakjai gyermekeiket szívesen küldték a Pestről félreeső vidéki iskolába, ahol nem kellett elszenvedniük a szülőket ért zaklatásokat, üldözéseket. Az én osztályomba is jártak még olyan szorongó arcú, üldözött pillantású, megfélemlített gyerekek, akik egy szigorúbb szóra, egy bíráló megjegyzésre is riadtan vonultak magukba.

A főgimnázium az évben éppen 333 diákjának négyötöd része vidéki. Illyés osztálytársai a következők voltak: Bernhardt Henrik, Bierwarth Fülöp, Brandeisz Zoltán, Eppel József, Farkas Ferenc, Genersich Tivadar, Gojkovics Milenkó, Grünwald Gyula, Grünwald Elek, Holländer Andor, Horváth György, Ilia Gyula, Koncz Rezső, Krausz Ernő, Lackner Ernő, Lágler Sándor, Lang János, Liffa László, Matthesz Pál, Mayer György, Mocsáry László, Molnár Sándor, Müller László, Muszti Jenő, Németh Kálmán, Oravec Lajos, Palikó Béla, Péter János, Pfeffer Sándor, Pirkner Miklós, Rapp Henrik, Reich Henrik, Reich Ede, Riedl Sebestyén, Rieger József, Schäffer Andor, Schäffer Jenő, Scherer József, Schwarcz Andor, Spiesz Gyula, Szabó Béla, Termeg Sándor, Till János, Tóth József, Velis József, Vogel Jenő, Vujicsics Dusan, Zach József. Ezekből tizen kimaradtak a következő évre és hozzájuk jöttek új tanulóként: Baderer Fülöp, Goldschmidt Marcell, Horváth György, Kovács István, Kroisz Ferenc, Mayer Vilmos. (A költő osztálytársai közül, saját tudomásom szerint is, elég sokan élnek; ha valamelyikük e sorokat olvassa és van emléke híressé vált osztálytársáról, kérem, közölje velem.)

A gimnázium roppant játszóterének már akkor is legkedveltebb sportja a futballozás volt. Részt vett ebben nagy buzgalommal Illyés is, amint azt egy nemrég írt verse, a „Bonyhádi ég” bizonyítja:

Szállt épp felém a labda.

Eléshaladva

ugy rugtam vissza: magam is
vele szálltam egy darabig.

Hogy vitte, vitte

szívemet szinte

beléd,

bonyhádi, gimnázista ég!

Szállt szemmel láthatóan a vágy.

Hova hullt? Nem emlékezem.

Mintha valami odafenn

maradt volna belőled, ifjuság!

Tanárai. A tanárok az ország két evangélikus tájegységéből verbuválódtak. Egyfelől Sopron és Vas tősgyökeres, Berzsenyi-fajtájú magyar luteránusaiból, másfelől pedig a Szepességből, a cipszer polgárság történelmi nevű családjából.

Az első világháború első tanéve erősen megfogyott tanári testülettel indult. Tizenöt tanárból kilenc vonult be, Zvarinyi János már 1914 augusztusában, úgyhogy Illyést már egyáltalán nem tanította, Hajas Béla viszont csak az első tanév első felében. A két esztendő alatt latinból Hajas, Kiszely Géza és Asbóth Károly, németből Faik Henrik, magyarból Asbóth, történelemből Gyalog István, számtanból Gyalog és Kovács Jenő, természetrajzból Gyalog és Posevitz Vilmos, és földrajzból ugyancsak Posevitz voltak tanárai.

Év közben háromszor járvány ütött ki, ami miatt hosszabb szünetet kellett elrendelni, a tanévet május 22-én zárták. Az ifjúság izgatott hangulatára céloz az Értesítő maga is: „A hadiállapot izgalmai meglátszottak az ifjúságon is. Nagyon csekély azoknak a tanulónak száma, akiknek atyja, testvére vagy más rokona hadba ne vonult volna. Természetes tehát, hogy a háború az ifjúság figyelmét másfelé irányította és nagyon nehezen lehetett könyvhöz lekötöni.” Ennek ellenére is hangsúlyozza: „Nem hagyhatjuk említés nélkül azt a jó egyetértést sem, mely tanítványaink egymáshoz való viszonyát jellemzi. Az ifjúság sorai közül száműzve van a vallási és nemzeti türelmetlenség, annak tagjait a testvéries szeretet fűzi össze.” Az iskola anyagi állapotán súlyosan meglátszik a legmesszebbmenőkig elrendelt takarékoság, a könyvtárak, a szertárak gyarapítására alig jut valami csekély összeg.

Magyar leckék. Az Értesítő főnnmaradt tananyagából idézhetjük a II. és III. osztály magyar nyelvű leckéit:

A II. o.-ban heti 5 óra. Szóképzés, mondatlan, a helyesírás szabályai. Próza-olvasmányok: A gonoszsgót a fa is elárulja. Melyik a kilenc közül? A veréb. A koldus. A két dúsgazdag. Katonadolog. A hortobágyi farkas. A haza. Aesopusi mesék. A kis betegápoló. Utazás Szombatfalváig. A humoródmási barlang. Szent Anna tava. Nagy Lajos és a nápolyi hadjárat. Mátyás és Holubár. Mátyás és a lengyel követek. Mátyás és a hízegő. Költői olvasmányok könyv nélkül: Both bajnok özvegye. Szibinyáni Jank. Mátyás anyja. A rab oroszlán. A lengyel anya. Az ó-torony. A holt katona. A szegény asszony könyve.

A III. o.-ban heti 3 óra. Rendszeres magyar nyelvtan: hangtan, szótan, mondatlan. Próza-olvasmányok: Komoly, humoros, történeti, költői elbeszélések, leírások. Költemények könyv nélkül: Hymnus (Kölcsey F.). Füstbe ment terv, Pató Pál úr. Az Alföld. Egy gondolat bánt engemet. (Petőfi S.). Családi kör. A hamis tanú (Arany J.). Szózat (Vörösmarty M.). Epigrammák.

Tankönyveinek szerzői közül Lehr Albert, Riedl Frigyes, Pirchala Imre, Szádeczky Lajos és Beke Manó érdemelnek említést.

Az internátus és a tápintézet. Illyés a II. osztályt az intézet internátusában és konviktusában, vagy ahogy fellengzős hivatalos kifejezéssel nevezték, „tápintézet”-ében töltötte. Itt mintegy száz diák kapott elhelyezést, jöllehet az anyagi föltételek elég nehezek voltak. A 410 korona törzsilletéket negyedévi részletekben előre kellett fizetni, azonkívül fürdési, orvosi, bútor- és evőeszköz-használati és posta kézbesítési díjjal is hozzá kellett ahhoz járulni. A felvételnkor benyújtandó ág- és fehérnemű készlet pedig meghaladta az akkori szerényebb jövedelmű középosztályú gyerek stafirungját is: ágyneműként párnat, paplant 2 huzattal, 2 lepedőt, 1 szürke pokrócot, 3 matracot kellett beadni, a ruházatnak pedig a következő darabokból kellett állnia: 2 öltözet felső ruha, 1 télikabát, 2 pár cipő, 6 pár harisnya, 6 darab lábravaló, 3 hálóing,

6 nappali ing, 12 gallér, 6 törülköző. A konviktusban a 200 korona ellátási díjat, ami súlyos megterhelés volt a szülőknek, egész évre előre kellett fizetniük fél évi részletekben. A két intézmény kissé kaszárnyaszerűen volt megszervezve. Az 5 óráig szabad délutántól eltekintve, a 10–15–20 személyes hatalmas termekben egymás hegyén-hátán álltak a vaságyak és a kis íróasztalok, ahol a nagy kollektívumban egyéni figyelemrögzítés lehetetlen volt. Állt ez különösen a téli hónapokra, őszi és tavasszal a szabadban könnyebb volt a magános tanulás. Az ennyire túlszűfolt és különböző osztályokat, évfázatokat összekeverő diák-gyülekezet állandóan talált izgatási vagy bősztési alkalmat. Egy kései bonyhádi keltezésű keserű vers részletesebben ki nem fejtett sérelem és bánalom megörökítése:

1.

Van egy-két hárs is még a fák között,
de egyet sem lelek meg a ligetben.
Illatjuk báránnyelként lebeg,
száll ide-oda az éjben felettem.

Az internátusból egy éjszakán
ide szöktem ki; reggelig zokogtam.
Miért? A kívül az ész elrejté már.
A szív, mint kutya nyí, kapar a porban.

2.

A város végén leülök az út
szélére. Öt, ki már húsz éve vár rá,
öt békitem a kis zsellér fiút,
ki egykor idáig rohant világgá.

Mert itt is átok, megvetés nevelt.
Ha jössz, most állj mellém, hírnév, dicsőség!
Úgy járom be a sok meghitt helyet,
mintha egy arcra könnyeket törölnék.

3.

Szeretnék hálás lenni. Nem tudok.
Mint pohár bort, úgy tartom föl a fénybe
a sárga multat. Belekóstolok.
Keserű még. Nem üllepedett még le.

(Kóborolva)

A *Németh-kasztrában*. Valószínűleg gazdasági (a világháború kitörése után gyorsan romló közellátás, a konviktusok szegényedése) és társaslélektani (a kisebb közösség előnyei) okok egyaránt közrejátszottak abban, hogy a második évben Illyés már nem az internátusban lakott és nem a konviktusban

étkezett. A gimnáziumtól nem messze, egy lényegesen kisebb létszámú közösségbe került. A diáktanya a mai József Attila utca 4. (akkoriban a József utca 428.) szám alatt „működött”, az utca két-három legszebben kiépített és legnagyobb házainak egyikében. A ház nagyapám, Németh Ferenc járásbíróági irodaigazgató tulajdona volt. Nagyapám és Illyés tökéletesen megérthették egymást: a szekszárdi asztalosmester fia pontosan azt a tájszólást beszélte, amit a rácegresi diák, Nagyapámat, aki erélyes háziasszony, zord matróna hírében állt, különösen szeretettel emlegette még évtizedek múlva is. „Szeretnék nagyon lerándulni Bonyhádra, írta 1930. márc. 4.-én. Köszönöm szíves meghívásukat s kérem adja át Németh néninek kézcsókjaimat. Sok szeretettel gondolok rá, s már régóta tervezem, hogy meglátogassam s személyesen is kifejezzem hálámat neki a szeretetért, melyben gyerekkoromban részesített.”

A házigazda neje szokás szerint nagyobb, érettségiző, vagy az érettségi felé haladó diákokat fogadott. A kis, III.-os Illyés is VII.-esek, VIII.-osok társaságába csöppent. Vele együtt az ifjúság megválasztott, elismert vezéregyénisége, Ugrósy László volt a kasztra feje. Ugrósy László a Petőfi önképzőkör és az Ifjúsági Zenekör elnöke volt, a diákság eszménye, a március 15-i ünnepi szónok. Ugrósy mint karmester az ifjúsági zenekart is dirigálta, Mozartot és más klasszikusokat játszott. Illyés érdeklődését a muzsika iránt ő keltette föl. A vele együtt töltött tanév karácsonyára hegedűt kapott ajándékba s ahogy mostohanővéremnek, Répás Jolánnak írta: „En most vagyok a legboldogabb, mert a Jézuska hozott egy hegedűt.”

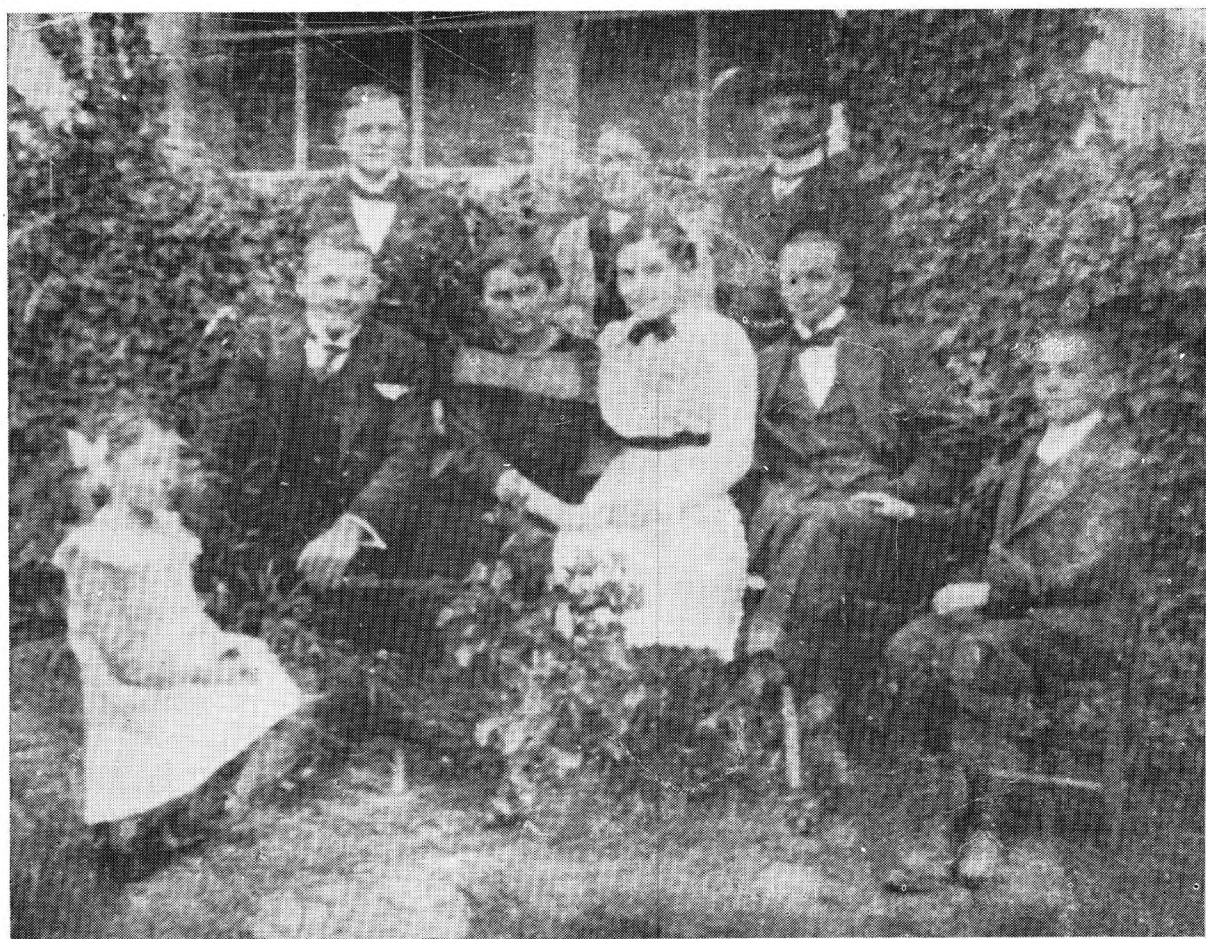
Másik két szobatársa Schmidt Béla későbbi gyógyszerész és Zavaros Elemér volt. Hogy Illyés visszaemlékezik, saját tankönyveivel a kézbevitel napján végzett. Nem kétes, hogy számára komolyabb és hatásosabb olvasmány volt idősebb szobatársainak tankönyv-sorozata. A Petőfi önképzőkörnek nem lehetett még tagja, de szobatársai révén nyilván használhatta annak értékes és gazdag könyvtárát. A költő jól emlékszik vissza vele egyidős osztálytársára Vujcsics Dusan gör. kel. budapesti lelkészre, Vujcsics Sztóján és Tihámér édesapjára, aki egy ideig vele lakott nagyszüleimnél.

Író mivoltát itt fődözték föl először, ha ő ugyan csúfolódásnak is tartotta egyéni tevékenységére vonatkozó szokásos megjegyzést: „Gyula úr ír”. Idősebb, érettségiző szobatársai voltak valószínűleg az első, akik a későbbi nagy író szárnypróbálgatásait észrevették és ennek kifejezést adtak.

A házigazda kántortanító veje pár évvel előbb halt meg, de a ház és az udvar még az ő családjának légkörét örökölte tovább. A mórággyi erdész fia szülőházának, az ottani erdészlaknak hangulatát telepítette át Bonyhádra is. A legkülönbözőbb örökzöldek és vadnövények keretezték az udvart. A vidéki hintók dörögve robogtak be a macskaköves utcába, az udvarba pedig egy fődött visszhangos bejáraton át lehetett bejutni. Innen embermagasságú bukszus-sor nyúlt a fenyőig, három magas fenyő alatt beásott nyersfaasztal állt padokkal. Szemben egy hatalmas fehér juharfa díszlett és állandóan pergő leveleivel valósággal fehérre tette a fél udvart. A kút körül tömött sás és nád zöldellt. Szemben vele a hatalmas bernáthegegyi Hektor őlja. Hátrább az udvarban gyümölcsfák, háziállatok és embermagasságú kalitkában egy mátyásmadár. Muskáti, petúnia, klematisz és más kerti virágok szegték az ágyásokat.

A házigazda lányunokája mindössze négy évvel volt fiatalabb, mint a kis Illyés – 10–14 éves fiúk, lányok abban a korban még találtak közös játékokat. Illyés Klári húga is ellátogatott bátyjához Bonyhádra, legalábbis erre

lehet következtetni fennmaradt ünnepi lapokból, Répás Jolán barátnői, mint Ugródsy László Margit húga, Hajas Béla tanár Lenke lánya és az egyik pusztá tulajdonosának, Honig Albertnek Annie és Lili nevű lánya tartoztak a ház állandó vendégei közé. A Honig lányokat talán instruálta is Illyés.

A ház könyvtára, – ha annak lehet nevezni – kis terjedelmű, de érdekes volt. Egy Petőfi Összest gyerekkoromban még én is évekig forgattam, – máig is a legjobb formátumú Petőfi kiadásnak tartom, –, kis alakú breviárium-szerű, de kézbevaló vaskos kötet volt. Gracza György szabadságharc-történetének öt kötete lázító szövegével és elrettentő képeivel örökemlékü olvasmány. Krúdyt Mélyacsai álnéven kiadott felköszöntő könyve képviselte. Várkonyi Ágnes a magyar művelődéstörténetírás múltjából mostanában emelte ki P. Szathmáry Károly „Az emberi művelődés története” című kétkötetes, akkor kitűnő művét, a legújabb történeti kutatások eredményének illusztrációkkal bőven ellátott ismertetését.

A nagyvilágot hozta kézzelfogható közelségbe az egyik rokon, Répás András százados, akit családja tüdőgyulladás után Egyiptomba, Heluánba küldött üdülésre. Egyiptomi mumia-figurákat, skarabeuszokat, vadállatbőröket hozott haza magával.

A házhoz tartozott egy kétholdas szőlő tele gyümölcsfákkal, amely ugyan 5–6 hektónál többet nem termett, az is gyöngye, szekszárdi kadarka volt, de a diákoknak derűs órákat szerzett ősszel és tavasszal, hiszen a várostól mindössze 1 km-re volt, fölötte pedig a romantikus Wéber-pusztá.

A mozgalmat, eleven kisváros lakójának két évre elég tudományt és tanulságot adhatott, nem volt többé mit zsákmányolnia, a vándormadár továbbállt. Amikor két évtized múlva Illyés visszatér kisdiák kora hajdani színhelyére, a történelem pusztításait, s az emberi élet változásait tudja rajta lemérni:

Éljen, trombitaharsogás –
mily pusztító bevonulás,
ünnepség nekem ez! – falak
repednek, házak omlanak;
hiába van helyén ma más:
csupa rom, csupa rombolás;
hol tekintetem megakad,
erdő foszol, hegy leapad –
Mintha csak ellenőriző
utra, megnézni még mi áll,
ő küldött volna ide, Ő –
én magam lennék az Idő,
maga az őrzőgő Halál!

Gránátként tüzes hajnalát,
hány ostromló év lőtte rád
óh városom! mily küzdelem
folyt s aztán dúlás, fürtelem!
Oh szegény összekaszabolt
homlokok, arcok; kirabolt
szájak, szemek s ti, kedvesek,
letiport, elhurcolt szüzek –

ne kérdjétek mért hallgatók
s tekintek szorongva körül;
kit megismerek: meginog,
felém lépve, gyors fintorok
között a sir felé röpül!

(Egy régi városban. A feldúlt város)

*

Ha nem is lehet sorsdöntőnek tartani azt a két évet, amit Illyés mint alsós gimnazista Bonyhádon töltött, bizonyos élmények és eszmék csirájukban már itt is föllelhetők, ha életművén végigtekintünk:

A dunántúli tájnak a korábnál alaposabb és differenciáltabb megismerése; Petőfi és a szabadságharc egyes hőseinek folyamatos ismerete, gyermekori cecei Madarász József-élménye után; a magyar állam népességének más nemzetiségekkel való kevertsége, a németiség nagyszámú jelenléte a Dél-Dunántúlon; a zene iránti érdeklődésének kezdete (vö. Bartókról, Kodályról, Lajtháról szóló verseit) – mindezek, közvetve vagy közvetlenül, a bonyhádi évekhez kapcsolhatók.

A lány szavai

*Fölbukkanok előtted, eltűnők szemed elől.
Majd érjen távol tőlem a csoda, élj nélkülem!*

*Ha nélkülem-világod szomorú lesz, úgy akkor szerettél is.
Ha a só ízetlen lesz az asztalodon, úgy akkor ízlettem neked, a te szádnak.
Ha gyümölcsöt örömtelenül harapsz és rágsz, úgy akkor a táplálékod is voltam.
Ha vén lesz a világ nélkülem, úgy akkor a fiatalságod voltam, gyermekkorod.*

*Ha most ágyadban ülnék, az ágyad arra villanna, hogyan küldj el.
Ha most ágyadban ülnék, szerelmem tobzódásait megsokallnád.
Ha most ágyadban ülnék, elkíváncoznál műhelyedbe.
Ha most ágyadban ülnék, az ágyadban ülése miatt lennél te aggodalmas.*

*Igy szeretsz majd igazán, ha nem leszek.
Távozásom lehúnyja*

*évtizedek tényét, világosságát arcod előtt.
És v a l ó b a n emlékezésed lát meg engem.
Valóban az lesz a gyönyör, hogy nincs gyönyör...*

*Arcom a kezekben ezer lány arca volt.
Autóbuszok, vonatok, repülőgépek, utcák, fürdőhelyek és irodaházak
ezer lány-arca volt.
Arcom az arcodon arc volt.
Illatos narancsligeted, ahogy csókoltalak.
Mert fiatal állat-ösöd élniakarásával szerettelek.
Testem a benned zsendülő tavasz virága volt.*

A férfi szavai

*Járok a Földön, egyedül, gazdátlan kutya, kedvetlenül.
A tavasz elhajtott nyáj, kalitkájába rendelt galamb.
Szürkeség áramlott ide a nincs-világból...
A csönd csak várakozás.
A lehellet élteti csak a szívet a szennyves levegővel.*

*Csodálatos madarak szálltak messze innen.
A fákból gyökereket se látni,
a homok elegyengette sötét fészkeket is.
Lapályos ingadozás a mező domborzata.
A beomlott lövészárkok pereme kiszőrösödött sebhely-írás.*

Melyik kultúra hiányzik itt – sokféle kultúrából?

A természet kulturája is – a víz, a sás.

A természet kulturája is – lepkék, lovak.

A természet kulturája is – egy fürdőző lány.

Az emlő, a csípő, a láb és a lágyék kulturája.

A kéz, a váll, a fej, a fülkagyló kulturája.

A haj, a tarkó, a homlok kulturája.

A szem, a száj, az ajak, a fogak kulturája.

Az orr, a szemöldök, a testi kifejezés kulturája.

A szépségünk kőbe faragott, másolat-kulturája.

Virágzó létezésünk kulturája.

És újra tavasz!

Az első tavaszi nap bosszúja!

Korbács a télre a fény...

Kushadni hideg árnyék

visszavonul a sötét szögletekbe.

A lányok – mint pattanásig feszülő rügyek a redves

mandulatát –

földiszitlik a várost,

ezeréves rétegeire fölvonulnak.

A férfiak érdekeltségén túl a lányok...

Mint legszebb jelképei a kikeletnek!

Virágzás az életrevalók bosszúja,

tündérek tüntetése,

tündériség fölvonulása, győzelme

a taplós fejek ellen.

A PÉCSI MÚZEUM KAPOLI-GYŰJTEMÉNYE

A közelmúlt egyik kiállítása, az idei múzeumi hónap nyitó rendezvénye, amely *Dél-Dunántúl paraszti ikonográfiájához* címmel a néprajzi tárgyakon található ember- és állatábrázolásokkal foglalkozott, számos Kapoli alkotást vonultatott fel, s újlag ráirányította a figyelmet e kiemelkedő tehetségű népi művészekre.

Napjainkban gyakran emlékezünk meg róluk: 1967-ben a Janus Pannónius Múzeum néprajzi osztálya *A két faragó Kapoli* című kiállítással és leporréllóval állított emléket életművüknek; 1972. szeptemberében pedig a szigetvári Zrinyi-ünnepségek keretében megrendezett *Zselici faragóművészek* c. kiállítások szerepeltek id. Kapoli Antal munkái, abban az épületben, amely előtt ugyanakkor mellszobrát is leleplezték.

A legméltóbb megemlékezés, az állandó Kapoli-kiállítás azonban még késik, pedig már évek óta készülünk rá: a múzeum 1963 óta gyűjti rendszeresen a két Kapoli alkotásait. Ma már közel száz munkájuk van a néprajzi gyűjteményben. Ez a gyarapodás a tanácsoknak köszönhető: először Baranya megye Tanácsa, majd Szigetvár város Tanácsa biztosított nagyobb összeget tárgyak vásárlására, illetve magángyűjteményekben, vagy más múzeumokban őrzött Kapoli-faragványok lerajzoltatására. Mint korábban írtam – „életművük teljes feltárására készülünk”, s csakugyan méltó ez az életmű egy oeuvre-katalógusra: Dél-Dunántúl pásztorművészetének legkiválóbb képviselői a Kapoliak.

A család a Somogy megyei Kapoly községből származik, ahol ma is élnek Kapolyi nevű rokonaik, akik között szintén voltak faragók, sőt, a motívumkincs és a kompozíciók rokonsága is érezhető.

Id. Kapoli Antal 1867-ben született, s amikor éveinek száma elérte a tucatot, már juhászkodott. Számos somogyi falu és puszta nevét őrzik alkotásai, ugyanis nemcsak szignálta és datálta munkáit (mint tudatos alkotó), hanem legtöbbször rá is írta (pl. dobozainak fedelére, belülről, ceruzával), hogy: Kétszült Kopaszhegy-pusztán... Öregedvén felhagyott a sok vándorlással járó juhászkodással, és (1930-ban) Somogyhárságyon telepedett le, ahol már csak a faragásnak élt. Különféle kiállításokon nyertek díjat faragványai, majd Madarassy László „fedezte fel” őt és munkáit a népművészeti gyűjtemények (főleg a budapesti Néprajzi Múzeum) számára. (Művészkedő magyar pásztorok c. könyvében a 69–85. lapokon ír róla, s megemlékezik fiáról, ifj. Kapoli Antalról is: „... a Kapoli-féle faragó- és díszítőmódor nem vesz ki, mert a fiú tökéletesen apja nyomdokain halad”.)

Gönczi Ferenc és Takáts Gyula számos tárgyat szerzett tőle, melyek a kaposvári Rippl-Rónai Múzeumot gazdagítják. Takáts Gyula, Manga János és Domanovszky György sok adatot gyűjtött és közölt is életéről, munkásságáról, melyet 1954-ben a Népművészet mestere címmel, 1955-ben pedig a Kossuth-díj III. fokozatával ismert el és jutalmazott államunk.

Baranya múzeumai (a szigetvári Zrínyi Miklós Múzeum és a pécsi Janus Pannonius Múzeum) csak későn láttak hozzá a gyűjtéshez: bár a szigetvári járás már 1949-től Somogy helyett Baranyához tartozott, a kialakult gyakorlat miatt inkább a kaposvári múzeum gyűjtőterületének számított ez a vidék, s bizonyos tévhitek eloszlásához idő kellett... Ma is mondogatják, hogy hiába a kutatás, mindent elvittek már, ami volt Kapoli bácsitól, s bár csakugyan sok a magángyűjtő (mindig is voltak ilyenek), nem reménytelen a gyűjtés ma sem, hiszen ezrekre tehető faragványainak száma.

Hallatlanul termékeny alkotó volt, élete végéig (1957) dolgozott, s szép jelkép, hogy utolsó kürtje – vándordíj, melyet a népi faragók nagy seregszemlén, a Kapoli faragópályázaton egy-egy évre adnak át Balatonlellén.

Ifj. Kapoli Antal (szintén a Népművészet mestere) is volt Kapoli-díjas. Sajnálatos dolog, hogy meggyengült látása miatt élete vége felé (született 1893-ban, elhunyt 1971-ben) már nem tudott faragni (keze sem bírta a bizsókot), azonban leánya, Kapoli Ilona (aki maga is művészkedik: fest és farag), rábeszélte, hogy gazdag motívumkincsét papíron rögzítse. Ifj. Kapoli Antal utolsó alkotásai – rajzok, amelyek eleinte doboztetők díszítéseinek, terveinek hatottak, azután önálló életre keltek: nyugodtan tekinthetjük őket népi grafikáknak is, melyeknél egyre bátrabban szakadt el a pásztorművészet hagyományos alkotásainak színvilágától is. (Rajzaiból – még életében – nagy sikerű kiállítást rendeztek a budapesti Eötvös-klubban.)

A két Kapoli faragóművészete technikában is a dunántúli pásztorművészet csúcsa: a domborfaragás is és a karcolás is náluk érte el a legmagasabb szintet, és a népi plasztikában is kitűnnek faragványaik. A berakásos technikák Közül (Dél-)Dunántúlra jellemző spanyolviaszos díszítést nem alkalmazták, viszont a karcolt minták színezésével és a könnyed rajzossággal komponált ornamentális és figurális díszítmények között az alapanyag (szaru, tők, fa) választóvízes sárgításával vagy barnításával festői hatásokat értek el.

E számban közölt képeink mindenkit meggyőzhetnek arról, hogy népművészetünk maradandó értékeinek végtelen sorából is kiemelkedik a két Kapoli életműve. Remélem, hogy az állandó Kapoli-kiállítás megrendezésével, s az ahhoz tervezett reprezentatív katalógussal hamarosan méltó emléket állíthatunk nekik – mindnyájunk örömeire és gazdagodására.

Kit kerestek

*Könyvvel a mellemen
egy elhagyott házba
kövek, felhők alatt
fehérbe, zöldbe zárva,
befed a mész
s a zöld szőlővirág . . .
Fölöttem hegyi bánya
ragyog, akárcsak az a szárny,
mely élet, míg száll
szívünkbe mártja . . .
A nagy lapoknak
szárnya és köve
szorít, lélekzik mellemen.
Szinte a házad emelem
hegyi magány.
Csak zöld vessződ
jelzése még ha biztat.
faladról egy-egy levelet
néha, hogy szakítsak
s a volt gyümölcs-ízét
s mi fürtjeit veri,
pár sorban elküldjem neki,
két ujjammal döntve követ . . .
Kit kerestek, ime kilép.*

Időtlen kontinens

*Csuhás matróz, piros borász
leszállt a láva-kő alá
melyet toronnyá ő rakott
Kék-vércsék tó-üveg
lakják a szirti ablakot*

*Pincéd bordás rakpartjain
bőrzsákok aszott fujtatók
s melyet tiz ujjad ránk hagyott
a partot szólító sipok
bádog torkán a megrendült titok
Templomból kiszórt orgonák*

*És sok rossz beteg óra
számlapján száz kidőlt világ
áll – A perc vitorláját lesi
a nincs – Izenj ki már oly hiteles
mit rejt az időtlen kontinens
a húsz arason túl és nélküle
merre tart vad expedíciód*

*Csuhás matróz piros borász
öblöd sötét tornyához vetve
mint egykor azt mely mint a láng
s mit hirdettél ha van most tégy csodát
tedd naplód mint borod láva-kövedre*

Talpánálló délibáb

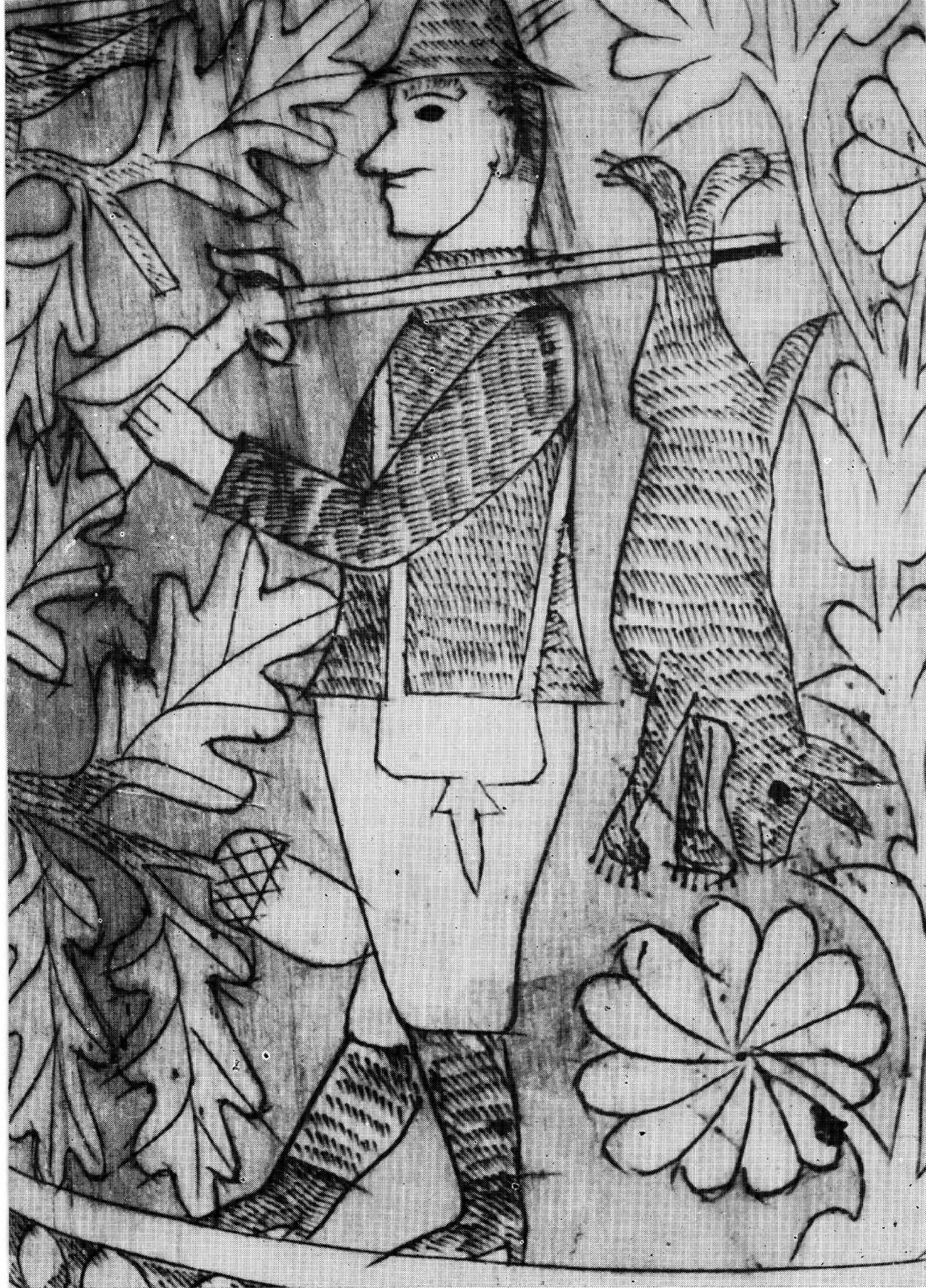
*Már akkor is, csak mint a hártya, mint az anyaméh burka,
oly vékony volt az élete. Szerényebb a templom koldusánál. Bele-
lapult a falba a harang érc-sátra alatt.*

*Nevét királytól kapta, de testét és arcát egy festőtől örökölte.
Mert szívében az hozta ide. És itt szülte meg, nem asszony, a férfi,
e falon.*

*És Kajdács, a tatár, tüzet rakott fejének arany-abroncsa alá.
Mint télen a gazdák, disznóforrázáshoz tüzet, a vasabroncsok alá.
A török kilökte tornyának falát is. És ezrével dőltek el... Nem
ők, a tornyok, mert köveik akkor is pontosan oda, a lábuk alá
gurultak és ezért és így áll ő is a helyén. Áll az időben, oly véko-
nyan, akár a talpánálló délibáb.*

*A pásztorok látják... A cigányok is... Néha betérnek házába,
a romok közé, melyet a repülők az égről még jobban látnak nálunk
is. De csak a gyeplatti kövek kiégett, szárnyas rajzát. Azt látják,
nem őket és nem őt. Mert más a világ az égből és e földről is,
ahol a cigányok néha még hegedülnek is neki. Együtt vigadnak
a pásztorokkal, mert a hegedű mellé ezek birkát hoznak és bort
és kökényvirágot.*

*És látják mind... Még akkor is, ha én soha! És beszélnek
is hozzá és megesküsznek erre, akárcsak ők, itt körben, e temető
lakói. A halottak, akik még élő testét is látták. Megesküsznek a
pásztorok-cigányok szavára. Mert csont-szemükben most is úgy él,
akárcsak a ledőlt nagy falon élt egykor, a mindent összemarkoló
harang sátra alatt.*

AVATAMBO

katon ayalah

amnyamat

kat yarta-

may Pali 7.11.19

noy Pali 7.11.19

may Pali 7.11.19

Karaka, 1948

Pergő évek

III.

BARÁTSÁG

Pesten várt Pogány Béla és az egyetem. Barátságunk időközben gyökeret vert és kilombosodott. Haraszi kopár kollégiumainak azt az egyet javára írhatom, hogy összehoztak bennünket, és – hasonlatomnál maradva – ama lombos fa magvát elvethettük. Egyik óráján, 1914 szeptemberében, belepislógtam a mellettem ülő kolléga jegyzetébe, s a professzor nyekergéséhez, hápogásához viszonyítva, meglepően üdének, formásnak találtam. Méltattam a teljesítményt, elkértem, szívesen átadta és megvolt az ismeretség. Béla a Horánszky utcai reálból jött, ahol igazgatója Horváth Cyrill volt, kedves tanára Birkás Géza, később pécsi professzor, a franciát tanította. A franciában mérőföldekkel előttem járt, készségesen segített, hogy lemaradásomat behozzam. Nagy hasznomra barátai körébe is elvitt. Valahányan vele egyivású fiatalemberek, akik eleintte engem a nagyvárosi tapasztalt ifjak fölényével kezeltek, jámbor vidéki tuskót. Egyénileg is kiváltak az átlagból. Béla verseket írt és nagy regényekre készülődött, filozófus volt a másik, dalköltő és zongoraművész a harmadik, tenorista a negyedik, az ötödik Don Juan és nőszakértő, az alvilágban kalandozott és bokszozni tanult a hatodik és így tovább; mindüket mérhetetlen becsvágy és igyekezet jellemezte. A vagyoni és társadalmi rétegeződés minden fokának akadt köztük képviselője, földhözragadt szegénytől lipótvárosi gazdag csemetéig. Az érintkezés alaphangja, természetesen, a csipkedő-kötekedő, bíráló és támadó, kötelezően önironikus, kissé álcinikus, de ösztönző és kitűnő ellenszere az öntiszteletnek. Megjegyzem, egyikből se lett filozófus, se dalköltő, se tenorista, mindegyik beleszürkült polgári foglalkozásába, csak Béla és én maradtunk a fölvetett pályán, megáhitott célok felé.

Új környezetbe pottyantam tehát, mely igen érdekelt, viszont a tagok fölénye türhetetlen volt, valamivel egyenlitenem kellett. A muzsikusnál a zongora kultúrhistóriájának előadásával szereztem tekintélyt, Don Juan de Tenorio legendájával szórakoztattam a nőbarátot, a filozófusnak szent Ágoston De civitate Dei-jéből idéztem, amikor kiderült, hogy nevét se hallotta, általában latin citátumokkal súlykoltam őket (itt jól szolgált eleven memóriám), valamint múzeológiai és műtörténeti ismereteimmel, minthogy a klasszika filológiához és a többi tudományokhoz nemigen hajaztak. Röhögtek, sűrűn hátbavertek, de Béla végül is polihisztriónak nevezett s ezzel megkaptam a kijáró elismerést.

Kettőnk megszodrású közös életének mindez csak mellékeseménye volt. Ma, ötvennyolc esztendővel megismerkedésünk, harmincnégyvel elválásunk és tíz évvel halála után, az idő mérhetetlen távolából, tisztábban látom őt. A legszegényebb lehetett közöttünk, de effélet akkoriban nem firtattunk. Apja

„fehérvarró” volt (tőle hallottam először és meglepődve, hogy ilyen mesterség is létezik), ingeket, konfekciós holmit szállított rövidáru üzleteknek, ebből nevelte két fiát és két lányát. Ketten rittak ki a szorgos kispolgári környezetből: szép és kedves húga, Lilla, zongorista tehetség volt, Béla tudós egyetemi polgár, költő, társas vigalmak sziporkázó csillaga. E burok alatt eksztatikus és heves lélek élt, önsanyargató, de élvezni tudó és szerető, gazdag egyéniség, mindig érzelmekre hangolt alkat. Rajongás és gyűlölet, ujjongás és kétségbeesés, hajszás tevékenység és végzetes letörés közt nem ismert átmenetet; szeretetében tudott kemény lenni, gyűlöletében megbocsájtani és – ritka adományképpen – humorral szemlélni saját örömeit és szenvedéseit. Becsvágya határtalan volt, önbizalma ingatag. Míg mindezt belsejébe zárta, kifelé is teljes energiával élt, hihetetlenül bírta a munkát, kereste a kellemes társaságot, a hasznos kapcsolatokat, élt-halt a nőkért, föllépése biztos, modora vonzó, beszéde szellemes volt.

TANULMÁNYOK ÉS OLVASMÁNYOK

Az egyetemen hamar elkülönültünk a többiektől. A kollégák javát, mennyiségben és minőségben is, fölszippantotta a háború. Ha néha kardosan, aranycsillagosan betoppantak a Sorbonne-t, Dahlemet, Oxfordot megjárt szerencsefiak, megrendülten hallgattuk folyékony csevegésüket, hibátlan kiejtésüket. Ahogyan jöttek, el is tűntek. A vitézségi érdemek kitűzni előnyös volt, szolgálati okokból, de harctéri élményekről beszélni nem illett. Az egyelőre honnmaradt nyamvadék nem sok jót ígért. Egyszer folyosói terefere közben bejelentettem, hogy élő költőink legnagyobbja Ady Endre. Egyik társunk, nem is a gyöngébbek közül, méltatlankodva letorkolt: „Szabolcska!” A prózában Gárdonyi számított élenjáró nagyságnak, mellette Herczeg Ferenc.

Ily módon a kor- és kartársak közt nem volt sok keresnivalónk. Magam Adyék néminemű ismeretének birtokában hagytam el a gimnáziumot, érdeklődésem most egyszeriben felizgult. A „Dunántúli” (Rákosi Jenő közismert álneve) és Ady közt javában dúló vita lett a vezérfonalam: tudni akartam, hogy áll a bál, mi az igazság. Fejből sorra le tudnám jegyezni ma is a csatafordulatait, cikkről cikkekre, műről műre, versről versre. Rákosi monstrozus önzése megdermesztett, ilyeneket írt: Mi elvégeztük munkánkat, teremtetünk egy irodalmat, szeretnénk megpihenni, begyűjteni munkánk gyümölcseit. S most jönnek ezek a sehonnai, zavartfejű bajkeverők, senki sem érti őket, maguk se tudják, mit akarnak. Ezeknek adjuk át helyünket? – Vagyis az élet álljon meg az ő kedvükért! Ady visszavágásai felüdítettek: „Megkarmolom az agg rozmárok arcát...” Am az ő pártfelei sem győztek meg mindig, nemigen vonzott például Ignótus efféle modoroskodása: „Akasszanak föl, ha értem, – de gyönyörű!” – írta a Fekete zongoráról. Magunk sem igen értettük, persze, mit jelent a „csontvázak katedrálisa”, a „vérvető álomfickó”, a „koporsó paripa” vagy „Pannónia grófnő szekere”, de éreztük, hogy ő a vátesz, s büszkévé tett, hogy mirőlunk írta: „Lyányok s ifjak szívei védenek.” – Babits szememben megmaradt utólérhetetlenül modernnek, artisztikusnak, sokredőjű versei sejtelmeket ébresztettek a nyugati lírák gazdagságáról. De Petőfit és Aranyt szembeállító tanulmánya már elrontotta szájam ízét: miért kell álruhába bújva, ily nyakatekerten bizonygatni, hogy az ő az igazi művész, az alkotó, s Ady csak afféle bursikóz vadzseni, nyárspolgári velleitások-

kal. Ez volt az első csalódásom. (Hát még ha tudom, hogy Kosztolányi nem is oly régen Babitsnak írt levelében, „tanulatlan vad legény”-nek nevezte Adyt!) – Kosztolányi macskaleptű, suhanó bájú, enyhe misztikumokban lebegő lírája kellemesen ringatott, de ritkán élte túl az impresszió ígézetét (Üllői úti fák). – Ez a könyv nem irodalomtörténet, hanem szubjektív beszámoló; ők hárman lettek a korszak arkhón eponümoszai, róluk szólnom elég: Adyt éltem, Babitsot tanulmányoztam, Kosztolányit élveztem. A többi „nagy” – Tóth Árpádtól Juhász Gyuláig – számomra e skála valamelyik fokán foglalt helyet. Móricz Zsigmondban egyelőre inkább a naturalistát láttam, semmint a nagy gáttörőt. Viszont elég hamar odavélekedtem, hogy a Nyugat második és harmadik garnitúráját túlértékeli. Ám ezt kimondani szentségtörés számba ment, vagy legalábbis botrányt okozott volna. S valóban, a megállapítás még kritikára szorult; a jogot rá azonban fenntartottam. Kassák avantgardizmusa tetszett, csupán eszközeit, stílusát, nyelvét éreztem gyakorta mondvacsinálnak, minden áron újnak. („A vasoszlopnak vállazott”, – ezek egy novellájának kezdőszavai, értsd: A hős a lámpaszlopnak támaszkodott.)

Másfelől ösztönösen tiszteltem a tradíciót: az irodalom nem trapézművészet, sem légtorna, akármily magasra szökken, a talajról kell ugrania. Szorgosan kerestem tehát a hagyományok korszerű művelőit, s ha találni véltem, túlbecsültem, noha éreztem, epigon valahány. Vargha Gyula konzervatív peszsimizmusa erőteljes volt, de nem bírta a formát; Sík Sándor bírta a modern formát, de vallásos optimizmusa programszerű volt. Lévy, Szász Károly, Szabolcska – kicsi formátumban – tartották a népies-nemzeti hagyományt, de egyéni mondanivaló híján. (Ekörül támadt némi vitám Bélával: „Lévy – úgy mond – a nem-lét, a többi is mind halott.” Én: „Akkor meg kell nekik adni a végtisztességet.” Béla: „Neked mindenre van kádenciád.”) Valódi nyereményül megeltem és kihüvelykeztem az eleven átmeneteket a tradíció és a modernizmus között: Vajdát Ady felé, Reviczkyt Kosztolányi felé, Komjáthy (többé-kevésbé) Babits felé. E rokonítás akkoriban még nem volt irodalomtörténeti közhely.

Mindezeket az ismereteket, s a többi is, szigorúan az egyetemen kívül szereztem, s az eredményekre a magam útján jutottam. Még Riedl Taine-en nevelkedett pozitívizmusát (race, milieu, moment) sem fogadhattam be, bármily szellemesen interpretálta: az irodalom ugyanis nem olyan termék, „mint a vitriol vagy a cukor”. Amikor Németh László ötven évvel utóbb egyetemi emlékeimről kérdezgetett, joggal mondhattam: autodidakta vagyok. „Lehet ennél súlyosabb bírálatot mondani egy bölcsészeti fakultásról?” – fűzte hozzá Németh. Így esett, hogy mire leperegtek az egyetemre szánt, de jobbadán kívülre töltött esztendőik, készen állt fejemben egy modern magyar irodalomtörténet anyaga és rendje. De addig az én hivatalom volt figyelemmel kísérni az eseményeket: minden vitát, kritikát, cikket, tanulmányt, művet, prózát, verset, mert esemény számba ment egy-egy újhangú novella és merész vagy „gazdag” rímpár. (Móricz: Hét krajcár, Kosztolányi: „óriás – glóriás”) Kis híján kiplakátozták, oly becses volt az irodalom és eleven az irodalmi élet. Mondom, hivatalom volt mindezt egybegyűjteni, regisztrálni, kommentálni, sőt fölfedező utakat tenni, de kivált értékelni, ítéletet mondani, lehetőleg véglegeset, s naponta tüzetesen beszámolni róluk Béla barátomnak.

Ha én tágasabb irodalmi ismeretekkel s jobb nyelv- és stílusérzéssel tündököltém, a francia terepen viszont Béla volt a vezér: oktatott, leckéztetett, feleltetett. Egyébként is fegyelmezettebb, kritikusabb, rendszeretőbb hajla-

mokkal áldotta meg a zsidók istene, így ő irányította a közös munkát. Ott-honos volt a nyelvitanok útvesztőiben, a klaszikus prozodiában, általában mindenütt, ahol az elme útja kicövekelt. Munka közben irgalmat nem ismert, „mese nincs”, mondotta volna, ha ma él, szabados szertelenségeimet egyáltalán nem honorálta, hebehurgya kapkodásaimat, elterelő ötleteimet tuskés gúnnyal zabolázta meg, míg aztán szikrázó élc-párbajban föloldottuk a feszültséget.

Aligha volt a kamaszkor ellenhatása az a fergeteges iram, amellyel a tennivalókra vetettük magunkat. Az idő nem tétlen valami, egyaránt képes cammogni és fölgyorsulni, összehúzódní és kiterjedni nem-ismert határokig. A kamaszidő múlását a tehetetlen vágyakozás lassítja vánszorgóvá. Amidőn a tettekreész ifjúkor aktivitása előtt szabad tér nyílik, nem vélt vagy valóságos mulasztásokat akar behozni, nem hátra tekint, hanem előretör, mindig elégtelennek érzett gyorsasággal, frontálisan gördül és söpör, mindent áthasonítani akar és szinte érthetetlen, mennyit sikerül magába fogadnia. A testi-szellemi szervezet folyamatai fölpezsdülnek, mint az oxigénbe tett madáré, nem ismer fáradást, nem kíván pihenni, húzódozik lezárni a napot és nem akaródzik lefeküdni.

Nyilvánvaló, hogy kettőnket a természet egy bordában szőtt. Megteremtettük saját szubjektív téridőnkét, bár sejtelmünk se volt ilyen fogalmakról, s a környező kisuniverzum hozzánk idomult. Tökéletesen szabad lények voltunk. Sokrétű tennivalóink súlypontja elvileg az egyetem, gyakorlatilag nem, mert nem adott elegendő munkát, így hivatal volt csupán. Igazi műhelyünk a könyvtár. Legszívesebben a Fővárosi Könyvtár Kaplony utcai (Károlyi Mihály u.) fiókjában időztünk; ez volt a legkorszerűbb, világos, levegős, tágasan bútorozott s kevésbé látogatott. (Egyszer a közeli asztal mellé zömök úr telepedett, a néprajzi folyóiratban keresgél; oldalba böktém barátomat: „Nézd, Móricz Zsigmond.”) A Széchenyi Könyvtár zsúfoltságával tűnt ki, az Egyetemi Könyvtár olvasócsarnoka ünnepélyességet árasztott, primitív katalógusa viszont kiábrándított. De mindegyik megadta a társas stúdium előnyeit, a suttogott, egymást okosító eszmeváltás hasznát és az együttlét örömet.

Az évközi szünetekben és a nyári vakációban levelek útján irányítottuk közös programunkat. Néhány megmaradt, s fölöttük merengve látom, hogy a szabad időt sem potyáztuk el: Béla ilyenkor másolta „becses”-nek minősített jegyzeteimet, én meg az ő kisdéd francia könyvtárát aknáztam ki. Extra penzumom volt a készülés a pótlólagos görög érettségire, és főként féltve ővtam, gondoztam a kapcsolatot Höllrigl-lel. Gyűjtögettem számára a háború elején özönével gyártott jelvényeket, elvégeztem alkalmi megbízásait, de mindenek fölött vártam őt magát. Hiszen félig gyerekember voltam még, már-mint az ő gyereke, s az is akartam maradni; rajtam a gimnázium pora, vagy szebben szólva, az utolsó teen-ager évek hamva. Gyakran látogatott Pestre, s olyankor tüzetesen megírta, hol, mikor keressem. De magamban is számítottam: most már jönnie *kell*, kimentem a Nyugatira, s ha hiába lestem az érkezők között, elsírtam bánatomat, és sürgettem jövetelét. „Kedves Kantu! – írta válaszul (a megszólítás gyerekkoromban ráragadt becenév). – Levél megy! (Értsd: ha Isten is úgy akarja, szombaton Bpesten leszek.) Ez a levél régen készül és bárcsak elkészülne. Szombaton de. 10 órakor keressen fel a Hunniában vagy a Pannóniában; ha akkor nem érne rá, úgy du. 1 órakor a Fiume kávéházban várom. Üdvözlí Höllrigl. – Nyitra, 1914. XI. 4.” – Persze, reggel 9-kor már a szállodában voltam, kihúztam az ágyból, ráadogattam ru-

háját, mint egy komornyik, megkötöttem a nyakkendőjét, s avval gyerünk a Fiuméba reggelizni. Ott nagy megbeszélés, s attól fogva nem tágitottam mellette vonatindulásig. Így volt mindannyiszor, valamíg Pesten éltem. Örültem, ha megbízást adott, bár néha akadályok mutatkoztak:

„Kedves Kantu! Egy hosszú levélben megkértem, hogy a Nemz. Múz. éremtárában keresse fel Gohl Ödönt s kérje meg nevemben, hogy a mellékelt jegyzékben felsorolt érmek beszerzésének forrását mondja meg, ami tulajdonképpen Jeszenszkynek [nyitrai éremgyűjtőnek] kell. Jeszenszky irt is Gohlnek, hogy maga érkezik e listával, Gohl válaszolt is már, jelentvén, hogy a fiatal ember idáig még nem jelentkezett. Talán nem kapta meg leveletem? Vagy anynyira el van foglalva, hogy nem ért rá? Gohl igen kedves ember és biztosítom, hogy ott tartja és mindenfelét meg is mutat magának! Remélem, azóta már „Szabadság za pety” lobog a kalapján és úgy rója a pesti aszfaltot. Csak úgy járjon el, mint mondtam, Weiss-féle smonciádákra ne adjon semmit, az mind szép, szép, de fő az, ami jó is! (Nem adandó le neki!) Ismét meghűlve parancsolok lenni, de hisz ez nálam oly mindennapos. Hát választ kérek!

Üdv és dicsőség

Höllrigl.

Nyitra, 1915. II. 19.

Utóirat: „Gohlt kérje meg kérem, hogy legyen szíves számomra lefoglalni az ágyúból készülő Augusztá érmeknek mind a 4 változatát.”

A „Szabadság za pety (ötért)” háborús bakaszólam volt odafönt Tótországban, s itt talán arra utal, hogy sikerült megúsznom egy sorozást; de hogy Weiss Marci, volt osztálytársam smonciádái mint jelentettek, már nem tudom.

Említettem, hogy Béla serényen verselt realista kora óta, s hamarosan méltónak ítélte, hogy válogatott gyűjteményét elolvassam. És viszont a válogatást méltónak találtam a bírálatra. Isteni csoda, hogy fogalmazványom néhány töredéke megmaradt, s ezekből tudom, hogy csoportokra osztva taglaltam az anyagot. Voltak „Versek a Nőről”, nagybetűvel persze, aztán „Byroni versek” és „Szép versek”. Elmeművem 1915 koratavaszán a Kaplony utcai könyvtárban nyújtottam át a megtiszteltnek. Íme egy szemelvény az első csoport verseinek analiziséből:

„Ezek versek a nőről és mindarról, ami a nővel összefügg. A nőt, akit ő keres, nem kell keresni. Nem a távoli, béna vágyak csúcsán lebegő királyi aszszony, a koronás Léda, akinek kedvéért az Olympuson is hattyúvá változnak az istenek, sem a kékszemű, szőke virágszál: ezekről legfeljebb tréfál, ezek ötlet-alanyok. Az ő nője az a nő, aki maga jön, aki a húsát adja oda s akivel „Hágár oltárán” áldozunk nagy árat, vért és velőt’, szép ideálokat, aki elfojtja a régi, szent lélek-rezzenéseket s akinek magunkat is odaadjuk:

Csakis a kéjjel nem lehet szeretni,
Amikor szeretek, a lelkem is szeret,
Testemben zúgó kéjek robogása
Széjjelszakítja, bontja lelkemet.
Szerte bolyongva, csókért jajongva,
Érzékek viharán a lélek remeg,
Lelketlen szerelmek lelkét követelnek
S meddő ürbe hintem furcsa lelkemet.

„Jön tehát a nő és kínálja magát. S a halk ritmusok szilaj, lüktető zengés-sé hangolódnak és tort ül a vér vágya. De ez nem a pogány test-imádat, az

aestheticus rajongás, mely művészetet és filozófiát teremtett. Itt csak Bölsche-i szépség van, állati kéj-csata forrong, amely az „unalmas egy-való világ”, a köznap, szürke életek mélyéről tör elő. A kéj a kéjért, a szépség is a kéjért.”

És így tovább. Némi elégtételekre szolgált, hogy Béla nem ismerte az Adyót és Babitstól vett citátumokat, nem értette a célzást Platón Erősz-filozófiájára, s kérdezte, honnan veszem ezeket a „gyönyörű dolgokat”. Kissé irritálta, hogy többször lefiataloztam, noha magamat is, de az értékelést általában elfogadta, s kimondta a legmagasabb kvalifikációt: „A Nyugatba való!” – Világos: nem voltunk koraérett csodagyerekek, de legalább nem Szabolcskánál kötöttünk ki.

Am az irodalom nekem valójában kellemes és hasznos szórakozást nyújtott csupán, kívülé és az egyetemen kívül számos tudomány vagy tudnivaló kecsgetetett nem kisebb örömeikkel és próbásabb feladatokkal. A mániás „sohamég-nem-elégedés” (Babits) elejétől végig többletmunkára sarkallt, de megszerzésük nem gördült mindig zökkenőtlenül. A Néprajzi Múzeum műhelyéből egyszerűen kidobtak, megsokallván lábatlankodásomat, épp amikor egy csodás mongóliai gyűjteményt teregettek ki. Éspedig maga a gyűjtő, Sebők Zsigmond csukta be mögöttem az ajtót, holott az ő jóakarátát óhajtottam volna megnyerni. A Nemzeti Múzeum archeológiai raktáraiba be sem jutottam mindaddig, míg Höllriglt oda nem helyezték; ő viszont karikára fűzött kulcsait is átadta, hogy szabadon garázdálkodhassak. (Ez már a 20-as évek elején történt.) Ha már mindent tudni nem lehetett, látni akartam minél többet. Így aztán nemcsak Höllrigl utasítására, hanem magamszántából, ismeretvágytól is űzve, betörtem Gohl Ödön kietlen magányába, ki potenciális tanítványt sejdítve bennem, csakugyan elem tárta kincseit, megcsillogtatta a numizmatára váró örömeiket. Galerink tagjai, hogy mai szóval éljek, némiképp önvédelmet rejtő szkepszissel szemlélték hemzsegésemet, s Béla egy ideig numizmatának csúfolt. No jó, – úgymond – az ember lehet zenész, filozófus vagy szoknyavadász is akár, sőt apacs, ennek mind van teteje, de numizmata...? Holott engem még vártak a tárlók és tárlatok, a folyóirat-olvasók, a színházak és ott-hon a könyvek türelmetlen garmadája.

A színház külön paragrafus, egyrészt jelentőségénél fogva, másrészt mert nem osztogatta ingyen a tudást és az élvezetet. De szerencse kísért. Idősebbik néném és sógornője hadi szalmaözvegyek lévén, férjük a fronton, magányukat színház-látogatással enyhítették. Nőnemű embernek akkoriban nem illett este férfi kísérő nélkül közlekedni, ezért engem kértek e lovagi szolgálatra, és fedezték a költségeket. (Ügymint: villamosjegy oda = 20 fillér, kakasülő = 20 fillér, villamosjegy vissza = 20 fillér, kapupénz = 20 fillér, összesen 80 fillér.) Igyekeztem minél sűrűbb és ígéretesebb programot összeállítani; ha nem volt kedvük, a magam erejéből támogattam a színművészetet, lehetőleg Béla barátom társaságában. Ez egyben módott adott rá, hogy értékelhessük a látotakat, végtelen éjjeli sétákon. A kakasülő – kivált a Nemzetiben – madártávlati képet nyújtott a színpadon folyó cselekményről, a színészeknek olykor csupán a feje volt látható s a lábuk feje, ha mozogtak, de meg lehetett szokni.

A 10-es évek színi életét, repertoárját, csillagait, bolygóit nem csödíthetem papírra, csak emlékeztetőül tartok villámszemlét. A Nemzetiben Jászai Mari ragyogott az élen, nyomában Márkus Emília, Paulay Erzsi, Váradi Aranka, s máris, egész ifjan Bajor Gizi; férfiak: Ódry, Beregi, Pethes, Ivánfi, Rózsahegy, Somlay. Jelenlétemben ugrott ki az ismeretlenségből Rajnai, fizikailag is, mint Faun; Pathelin-alakítása felejthetetlen emlék. – A Vígszínház a

Lipótváros igényeit szolgálta, háziszerzői Bródy, Molnár Ferenc, Gábor Andor, főcsillagai Varsányi Irén és Hegedűs Gyula, aztán a Gót-házaspár, a két Gombaszögi, Haraszti Hermin, Fenyvesi, Tapolczai, Vendrei tata és a fiatal, karcsú, hihetetlenül elegáns Csontos. – A Magyar Színház a Terézvárosé volt, Törzs Jenő képviselte a legmagasabb, ha kellett klasszikus szintet. – A Király Színházban Fedák Zsazsa, az operett műzsája regnált, meg Lábass Juci és Honthy Hanna, továbbá Rátkai Márton, a Latabárok atyja és mindenkori énekes bonviván. – A Váci utcában a Modern Színház parányi színpadán Bárdos Artur mindent meg tudott valósítani, amit csak akart (pl. Shaw Szent Johannáját Bulla Elmával, sőt a Romeo és Júliát is). De már túlhosszúra nyúlt a névsorom, pedig a rendezőkről is mondhatnék egyet-mást.

Mint ifjonti színházrajongó, gyakran ólálkodtam a színészbejárók körül. Klasszikus emlékem a 20-as évek elejéről: A Nemzetiben a Bánk bánt adták, a főszerepben Jászai Marival, ki ekkor már túl volt hetvenedik évén. Meg is érkezett, konflison fiatal nő kíséretében; a portás kiszaladt, s ketten, hóna alatt fogva támogatták be a kapun. Elképedtem: Uram irgalmaz, hogyan fogja játszani Gertrudiszt, hiszen járni se tud? Jön a jelenése, belép „nemesen egyszerű” királyi díszben, léptei alatt reng a padló, söpri a színpadot, Bakó (Bánk bán) nyámnyila alakká törpül mellette; mikor a halálos dőfés éri, dobbanva zuhan a trón lépcsőjére, csak a keze rángatózik kissé. – Más: Bajor Gizi, mint tudjuk, három évvel fiatalította magát, állítása szerint 1896. május 19-én született (ugyanaznap, mint én, így hát azt hittem, egyidős velem). Ambros Zoltán 1917-ben felújította a Dadát, Bajor játszotta a címszerepet, az egyik jelenetben Tapolczai Jojó volt a partnere, Tapolczai Dezső roppant csinos, nem kevésbé fiatal lánya. Ezúttal a földszint elején, a harmadik sorban ültem, jól láthattam őket. „Odanézz, fiam – szóltam magamhoz. – Ez a két leányzó olyan idős, mint te; ketten vannak az ország első színpadán, egy nehézsúlyú darab nem könnyű jelenetében, s lenyűgözik a közönséget. Ezt faggyúzd meg, te mamlasz!” – 1918 tavaszán volt Szomory darabjának, a II. József császárnak premierje a Nemzetiben; jóval pénztárnyitás előtt érkeztem, ám látom, hogy a szerző megelőzött, s izgatottan köröz az épület körül. Saját ízlésű, jól szabott zöld öltöny volt rajta, antilopbetétes zöld lakkcipő, hasonszínű nyakkendő és kalap, de kerubin-szépsége, ha volt s nem legenda, rég odalett; pecsenyevörös arcára kiült a lámpaláz rettegése. Pedig – nem emlékszem biztosan – lehet hogy nem is premier napja volt ez, hanem egy későbbi előadásé, s a darab nagy sikert aratott.

A színház számomra inkább tanulmány volt, mint szórakozás. De mert szórakozni is kell (s ezt már nem a magam szakállára, hanem a galeri avatott vezetésével), vártak fölös számban az orfeumok, varieték, kabarék, éjjeli lokálok és kávéházak, Adyék Három Hollója, a Café Français, a New York hindu pagodája, szemben a Meteor az éjjeli pillangók hosszú sorban üldögélő rajvonalaival, végül a murinak képzelt, roppant szolid dőzsölések után a Simplon bablevese, záradékul a Hungária gőzfürdője, ahonnan olykor egyenesen Haraszti órájára vezetett az út, s ott végre háborítatlanul alhattunk egyet. Ehhez tartoztak a fiataalkori barátságokból ki nem iktatható éjszakai séták, egymás kíséretése hazáig, oda és vissza, sürgősen megoldandó világproblémák faggatása, dohány fogyasztán zsebkoszból sodort cigaretták slukkolása közben, a fölgyorsult és kitágult idő dimenzióiban.

Versenyfutásunk az idővel három röppenő szemeszter után hirtelen megszakadt. Sorozáskor (1914. dec.) mindketten a Mollináryakhoz jelentkeztünk.

Béla a berukkolás előtt beteg lett, kórházba utalták. Ritkán, akkor is lopva találkozunk leszerelésünkig, mely különös módon szinte egyidőben történt. Sűrűn leveleztünk, de csak néhány lapja maradt meg. „Elhoztam magammal Komjáthy Jenő verseit, – írta a kórházból – s hidd el, ebben a nagy lelki kétségbeesésben és mélyrehullásban, salakban, sárban egy ilyen felemelő hang jölesik . . . Mondok egy jó viccet: lenyírták a hajamat: fegyencnek érezhetem magamat bátran.” Félév múlva, június 10-én a pomázi kiképző táborból: „Egészen elkeserít, hogy be vagy osztva a marsba, hogy nem találkozhattunk, általában ezért a szétkallódott filozopteri barátságért, melyet a katonaság szétzúzott.” Sose tudhatta az ember, viszontlátja-e, akinek tábori lapot küld: innen a kesergő hang, mely alatt a végbúcsú gondolata lappang.

A tisztiiskola elvégzése után a besztercebányai barakk-kórházba került, tüdőbajjal, kis idővel előbb, mint én a pécsi barakkokba. Onnan írta 1916 telén: Pestre utazva, a túlfutott kocsiban azt álmodta, hogy a trópusi dzsungelben bolyong, körülötte tigrisek ólálkodnak, majd a Szaharában találta magát, ahol számum fenyegette, de szerencsére lehuppant a padról s fölébredt. Álmát színesen írta le, ez megihletett, válaszómban én is elmeséltem a magamét, melyet Stryjből jövet a tehervagonban álmodtam. A mesét novellisztikusan kicsinostítottam, tetszett magamnak is, olyannyira, hogy lemásoltam és eltettem megőrzendő remekeim közé. Első vagy második írásom volt, mely nyomtatásban megjelent, Dialógus a halálról cím alatt, három évvel utóbb. Ha tehát írónak nevezhetem magam, vele keltezhetem pályafutásom kezdetét. Nem firtatom, megér-e egy bekezdést az ügy.

A kórházi tespedés idegörlő unalmában természetesen létreszültünk egy-két elmeművet. Béla a novella-írásban gyakorolta magát, én az itészetben. Mindenekelőtt önállóságra törekedtem, azt hiszem, Sterne-nél olvastam az aranymondást: „Többet ér egy uncia a magadéból, mint egy tonna idegen”. Ez jó volt alapállásnak, azonban kiegészítettem a kamaszkoromból hozott szubjektív mozzanattal: sutba az idős bolyhókat, elméletestül, módszerestül! A lázadást az előző nemzedékekkel szemben nyilván a beteges apa-komplexus diktálta, de eredményeit ma is vállalom. Első lecsapódása egy saját esztétikai elmélet lett, elveit és módszereit részint Anatole France-on és Flaubert-en, részint A Holnap két kötetén próbáltam ki. Csatoltam egy magvas beszámolót olvasmányaimról, s elküldtem Bélának. Esztétikámat, némi fenntartásokkal, elfogadta, s hódolattal gratulált, viszont a holnaposokról bővebb adalékokat kért. Megkapta, novellái méltatásával együtt. Nagyjából e szkéma szerint gombolyodott „irodalmi” levelezésünk, mely irmagostul elveszett ugyan, de elveit, mint mondtam, fenntartottuk. Sőt A. France-om és Flaubert-em, erősen átdolgozva, később napvilágot látott.

De valójában – és szó szerint – életbe vágóbb ügy örölte idegeinket: „. . . az izgalom örvényében írok, égek, lobogok . . . Csüörtökön lesz a felülvizsgálatom. Kiosztják az életet és a halált. Vasárnap, ha a filozopterek istene megóv, Pesten leszek és hangos öröm- és kéjkialtással fogok nyakadba borulni” – írta 1917. augusztus 21-én Besztercebányáról. Csakugyan szabadláb-
ra került, s egy hét múlva már Pestről jelentkezett. De a viszontlátás eltő-
dött október végéig, az én szabadulásomig.

Most nyolc esztendő előregrok. Béla 1925–26 Párizsban írta Fel a porból! című regényét; ebben elmondja, miként mentette ki magát a válságból, melybe a háború és a katonaevek sodorták. Önéletrajzi regény, lényegi mondanivalójában élethű, indulatában őszinte és igaz; a megjelenítés természete-

sen áttételes, változtat a történeteken, a szépirodalmi mű igényei szerint. Regényében „újraéli” közös életünket, válságainkat, melyek egyformán csaptak ránk, de lelkiileg én hamarabb álltam talpra. Mintaképnek tekintett egyébként is, és így eszményített; baráti összetartozásunk felsőfokon állandósult, elkerültük a fakulás szomorú, de gyakran múlhatatlan szakait. Ennek intenzitásáról ad hírt a regény, a szerző szeretete lobog és kiárad az ihlető modell iránt. Nehéz megindultság nélkül olvasnom első találkozásunkat a katonáskodás után; hűségesen áttette környezetünket is, csak az időpontot helyezte más évszakba. A regényben Szél János vagyok, hadviselt katona, betegen fekszem otthon; ő Hammer Kristóf, a történet fikciója szerint hadifogságból érkezett, kezében levelem:

„Meglepetve bontotta fel a levelet, amelyet anyja nyújtott oda neki. A darabos, férfias írásról ráismert barátja, Szél János kezére.

„Azt hallottam, hónapok óta itthon vagy. Mely gyalázat, hogy nem értesítettél róla! Azonnal zarándokolj el hozzám, én, sajnos, nem mozdulhatok ki, beteg vagyok. Ha tehát kedves az életed, levelem vétele után egy percet se vesztess, így még van reményed a bűnbocsánatra. Ellenkező esetben légy elkészülve a legrosszabbra, sőt merényletekre is. Ölel Jánosod.”

Valami ellenállhatatlan erő, szeretet lobbant fel benne, s rohant át Budára. Ő, a régi barát, múltja egyetlen ép darabja, az ifjonti lángoláscsk társa! Hívó hang ebben a bús haldoklásban, valaki, valami, amit a háború nem vett el...

Dolgaimról szólva, elmondtam már, hogyan készültünk az alapvizsgára és morzsoltuk le a szemesztereket; elsajátítottuk a finn nyelvé kötelező alap-elemeit is. Most, hogy visszavedlettünk civilnek, Béla lelkiismeretesen, fegyelmezetten örölte a penzumokat: simán átkelt a zátonyokon. Magam a magyartól nem tartottam, Beöthy és Simonyi át is eresztettek. A barakk-kórházban jól belejöttem a francia olvasásába, elhatoltam Villonig, Rabelais-ig, Lanson ezeroldalas irodalomtörténetét is zsebre gyűrtem, a nyelvtant azonban elhanyagolhatónak véltem. Ám a vizsga első felében csakis erről volt szó, s már az elején szánalmasan lebuktam: Haraszi undorodó udvariassággal távozásra kért. Béla bosszús megértéssel szemlélte bukdácsolásomat; zavaromat a nagyothallásnak tulajdonította, holott csak tudatlanságom volt az oka, és a szégyenkezés a statisztáló kollégák és kolléginák előtt. Dühös fogadkozásaimra: – majd megmutatom én! – fenyegető hangon közölte, hogy számonkéri majd.

Öt hónap múlva jelentettem, hogy készen állok az istenítéletre. Egy kellemes koraőszi délután fölkerelkedtünk, hónom alatt a világ legvaskosabb francia grammatikájával és egy történeti nyelvtannal kizónáztunk a Svábhegyre, s a Normafa táján padra telepedtünk. Béla fogta a vaskosat, fölülötte itt, fölütötte ott, kérdezte ezt, kérdezte azt halkán, hangsúlyozás nélkül, franciául persze, és hallgatta szerény, de folyékonyan kerepelt válaszaimat, úgy félóra hosszat. Akkor legyintett, becsapta a könyvet és másról beszélt. Mintha meggyóntam volna: kinos tartozás szakadt le rólam, Béla föloldozott. Betértünk egy zöldvendéglőbe pofa sörre. Ő és ekkor szerettette meg velem a franciát. A pótvizsga 1919 tavaszán lett volna esedékes, de engem addigra másfelé terelt a sors.

A háború utolsókat rángott, megjött október és lepergett, mint ismeretes. Ismét meglódláltak a tömegek. Egy szürke, ölmos délután az Országház terét zsúfolásig ellepték a tüntetők. Elöl valahol egy akasztófa-forma póznáról frakkba és huszárnadrágba öltöztetett bábu fityegett: Tisza István gúnyfigurá-

ja. A több ezres tömeg dobogva, ütemesen ordította: „Ti-sza gye-re-ki, Ti-sza gye-re-ki!” Félelmes volt ez a monoton tombolás: a dobogástól, bömböléstől remegett a föld, a levegő, a rekeszizom. A tömeg úgy tudta, hogy Tisza az Országházban van, és mondták, valóban az egyik ablakból nézte némán az ordító tömeget és a maga baljós figuráját.

A Károlyi-párt székháza a Gizella téren volt (Vörösmarty tér), mindig tömeg táborozott előtte, mert ablakából a szónokok egymást váltva jelentették a legújabb híreket és kitartásra buzdították a népet. (Buza Barna: „Szívesebben ülnék ma suszterszéken, mint királyi trónuson.”) A szünetekben fiatal munkások énekelték a proletár-indulót a Marseillaise dallamára, fülemnek szokatlanul vontatottan. („Nem lesz a tőke úr mirajtunk...”) Estéknént, hazamenet szoktam odajárni.

Október 27-én a király József főherceget homo regiusként Budapestre küldte; 28-án este Friedrich István beszélt az ablakból, bejelentette az eseményt, és felszólította a tömeget: menjünk Budára, mondjuk meg József főhercegnek, nincs rá szükség, a nép már határozott. Aznap Béla is ott volt, a hátsó sorokban álldogáltunk, így mikor a menet a Dorottya utcán Budára indult, az elejére kerültünk. Előttünk szálas termetű munkás vitte a zászlót. A Lánchidat a rendőrség lezárta. Mikor a menet közeledett, a rendőrök hevesen integettek és kiáltoztak: „Vissza! Tilos az út! Oszolni, különben lövünk!” Kardot rántottak, és fenyegetően közeledtek. A hirtelen kavarodásban megdöbbsentem, amit láttam: a zászlót vivő munkás, lépéseit se gyorsítva, se lassítva, borzongató nyugalommal, félelmetlenül ment a rendőrök elé. Íme, egy hős, – gondoltam. A rendőrök már csépelni kezdték az elől menőket, lövések estek, az emberek hátráltak, mi ketten is, majd szétfutottak, javarészt a rakpartra ugráltak. Mi a befelé sodródó tömegbe keveredtünk, s hogy kijussak belőle, a Deák-szobor vasrácsa mögé akartam ugrani. Béla visszatartott: „Céltalan!”

Ez volt a lánchídi csata. Másnap az a hír járta, hogy negyven halottja volt. Károlyiné naplófeljegyzése szerint hárman estek el, hetvenen sebesültek.

30-án este Károlyi beszélt a pártház ablakából, e percben is hallom különös, fakó orrhangját: „Már csak órák kérdése, hogy átvegyem a hatalmat.” A király másnap telefonon kinevezte miniszterelnökké, s megalakult az új kormány.

Akkoriban anyámmal, két húgommal a Krisztinavárosban, a Márvány utca 27. számú házban laktunk. A szomszédos 29. alatt Kaffka Margit, azaz Fröhlichné, férjével és kisleányával. Látásból ismertem, nagy kutyával járt sétálni, utcán, villamosan találkozott vele. Feltűnő, olykor bizarr ruhákat viselt. Megjelenésében, talán lényében – ha szabad egészen futó benyomásoknak hihetnem – volt valami félenk tétováság, megriadni kész bizonytalanság, amit nem enyhített macskaszerűen éles nézésű szeme, szinte hipnotizáló pillantása. „A mindent látó szemű asszony”, – mondta akkoriban egy rajongó leányolvasója. Köztudott, hogy a háború végén fellépő spanyoljárványnak több halottja volt, mint a harctereknek. Megszokhattuk a tömeghalált, mégis kísérteties látvány volt a koporsókkal vágató halottas kocsiké: csak így tudták lebonyolítani a „csúcsgorgalmat”. Kaffka Margit és kisleánya is a járvány áldozata lett, december 1-én volt a temetésük Farkasréten. Idejében megtudtam, s kiementem. Sötét nyirkos téli délután volt. Mikor odaértem, a ravatalozó már megtelt. A kint álldogálók közül fölismertem Schöpflin Aladárt és Hatvány Lajost. Bent Babits mondta a gyászbeszédet, csakhamar kijött, sápadt volt,

szótlan kézfogással üdvözölte, akiket ismert. A koporsókat kísérő gyászmenet tán száztagú lehetett. A sirnál Móricz Zsigmond rebegett búcsúztató szavakat, zavartól vörös arccal, oly elfogódott, alig hallható hangon, hogy csak a körülötte állók érthették. Azóta is sajnálom, hogy sem Babits, sem Móricz beszédét nem hallhattam; a lapok nem írtak róluk, én bizonyosan megjegyeztem volna. A gyászolók szétoszoltak. Hatvány autójába tessékelt Schöpflin és Móriczot, elég rozoga, vászonernyős kocsis volt, de a háborúban az is ritka fényűzés.

A spanyoljárványt megúsztuk. Bizonyára megúsztam volna a francia pót-vizsgát is, ha nem kell kereset után néznem. Állást vállaltam, s ez másfelé terelt. Béla, számítóbb és gyakorlatibb jelleméhez hiven, rendbe tudta tenni dolgait: kiváltotta az abszolutóriumot, szakvizsgázott, ledoktorált. De mire mindent elintézte, s lemorzsolhatta volna a gyakorló tanári évet, új korszakra viradtunk: az állástalan diplomásokéra, az ő esetében fajvédelemmel súlyosbítva. Maradt a filoszok örök menedéke, az óraadás. Mint minden rosszban, ebben is sikerült viszonylag jobb részt kinyomoznia és megszereznie. Nem reménytelen nebulókkal vesződött, hanem lipótvárosi dámákat és dáma-jelölteket oktatott a francia nyelvre.

Osvát 1922-ben közölte egy írását, s evvel íróvá avatta. Rég láttam olyan ujjongást, mint amely ekkor egekbe ragadta. Csakhamar még egy lépést tett előre: Osvát 1923 januárjában megbízta, hogy Madách születésének centenáriuma irjon reprezentatív tanulmányt. Noha nem fogadta el közlésre, maga a felszólítás bizalom jele volt, s fölvetését jelentette a Nyugat szűkebb munkatárs-gárdájába, bő kárpótlásul a kudarcért. Más szóval, megnyerte Osvát rokonszenvét, mint általában mindenkiét. Magam is tapasztaltam ezt: ha – később – Béla neve köztem és Osvát közt szóba került, a szigorú, zárkózott, sebzett lelkű ember arca földerült s közlékenyebbé vált. Kedvelte, közölte egy-két novelláját, kritikai cikkét, jó szívvel adott neki megbízásokat. Midőn Béla Párizsba költözött, én közvetítettem néhány óhaját.

Mert – mondanom se kell – Bélának első dolga volt, hogy összeköttetésbe hozzon Osváttal. Ő biztatott arra is, hogy fölös számú és szerinte kitűnő verseimből küldjek el néhányat Kosztolányinak, s kérjem véleményét. Maga diktálta a kísérő levél szövegét, s ebben szarvashibát követtünk el: beleíratta, hogy megsüketültem, mindinkább befelé fordulni kényszerülök, ezért számomra döntően fontos az ítélete: érdemes-e stb., stb. Azaz szánalmára appelláltunk. Mi mást válaszolhatott erre a csupaszív ember, mint csupa jót és szépet?

„Kedves uram, – írta – megható levelével kísért kézíratait azonnal átdolvastam, mihelyt megkaptam. Érdekes, finom versek. Olyan ember munkái, aki művész és költő. Néhol érzik az új magyar irodalom hatása. Küzdjön ellene. Ez minden tanácsom. – Fejlődése érdekel. Bizonyos vagyok, hogy önnek írnia kell. Szeretettel üdvözlí

Budapest, 1921. okt. 28.

Kosztolányi Dezső.”

Az „új magyar irodalom” kerülendő hibáján az akkoriban lábra kapott formabüvészetet, rímtornát értette; maga is hamarosan áttért a szabadversre: Meztelenül. De most már nem hagyott nyugton a balul sikerült kísérlet: Osvátnak is benyújtottam egy kisebb minta-kollekciót, s szótlanu vártam, mi lesz? Jósokára, – nem tudom, gyenge pillanatban-e, vagy komolyan gondolta

– megígérte, néhányat közölni fog. De minthogy nem lobbantam lángra az örömtől, s később sem érdeklődtem, elejtette ígéretét. Talán meg is neheztelt.

Ugyanis akkortájt Bélának a próza, nekem a líra mást és többet jelentett az írói becsvágy szolgálatánál és kielégítésénél: belső problémák megoldását vagy kudarcát. Emlékszem, *A nagyevő* című, vaskosan naturalista novellája taglalása közben megjegyezte: Ez az én lírám, – s ábrándos arcot öltve, a hárfapengetést utánozta. Magam azt hittem, hogy a lírai költészet, vagyis a tevékeny individualizmus kimenekít majd a fullasztó nihilből. Ilyen szempontokból boncoltuk szüleményeinket s viviszekcióztuk magunkat és egymást. Ezekben az években naplót vezettem (mindig válság jele!), 1921. október 28-i kellettel egy ligethosszú feljegyzés gyúrja ezt a témát, vitámat Bélával; onnan veszem az alábbi sorokat: „Újra akarom szülni magamat, fullaszt a nihilizmus. . . Béla helyeselte, de jött a társadalommal és a pesszimizmusok vieux jeu-voltával stb., amit a priori nem fogadtam el, mert a társadalom művészeti szükségletei nem az én lírai szükségleteim. Az én szükségletem az, hogy lírai perceimről művészi és őszinte tükörképeket adjak. Ez máig a nihil. Pózozni lehetetlen, mert hazugság. Bármily vieux jeu legyen a nihil, felül áll korok és fajok határain, és ha ennek az eszmének csúcsán vagy fenekén állok, lehetek ismeretlen vagy megvetett lírai zúgprókátor, de a rein menschlich glóriája a fejemen ül. [Ilyen hatásosan fejeztem ki magam!]

„Életem kérdése énbennem fészkel. Ezt be kellett látnia Bélának, s mikor ideértünk, megegyeztünk. Az énem azonban a nihil. Hitem nincsen. Ma még nem látok túl a nihilen, s nem tudom, hogyan fogok átlépni rajta.”

Ilyen vitánk, elmélkedésünk volt száz, e néhány sort mutatóba közlöm. Mindent tudtunk, amit kellett, csak azt az egyet nem, hogy száz meg száz problémánk lesz mindaddig, míg valamely reánk szabott és kielégítően végezhető tevékenységet nem találunk, azaz életünknek értelmet. Ebben a tétovásában a külső „sikerek” nem sokat jelenthettek, talán semmit. A belső formálódást, kiforrást, szilárdulást pedig számtalan ok gátolta. Elsősorban mindaz, ami az egész első „elveszett nemzedékét”, szorosabban, hazai műszóval az állástalan diplomásokét: a vesztt háború s a kilátástalanság. Ezek hatását – egyénileg – súlyosbította Bélánál az önbizalom hiánya s következőképp ideál, mintakép keresése (bennem vélte megtalálni), nálam az örökletesen (ha úgy tetszik: terhelt) túlfeszült idegélet, a forró fej szertelen tudáshajszája, s a hajlam az önutálatra; mindkettőnkben pedig a szenvedélyesség, a felsőfokon állandósult érzelmi állapot. Abban a korban voltunk, midőn a férfi-embernek választania kell világnézetet, életszemléletet, vagy legalábbis kiegyeznie a valósággal, ám éppen ez hiányzott. Túl sokat tapasztaltunk, s a pozitív és negatív élmények, tapasztalatok semlegesítették egymást. Emiatt vesztette el önbizalmát Béla (olykor a kétségbeesésig), s ezért süllyedtem én, az anarchián át, a nihilbe (a fulladásig). Tájékoztatlanságunkra jellemző, hogy Béla filozófiai okfejtések útján próbálta megtalálni az élet értelmét és értékét, minden igazi képesség híján (az „abszolútumot” akarta megragadni), én szépprózai művek által igyekeztem „kiábrázolni magamból” problémáimat, azaz megszabadulni tőlük, nemkevésbé igazi hivatottság nélkül. A forradalmaktól nem azt kaptuk, amit vártunk, az ellenforradalomtól, illetve a reakciótól nem vártunk és nem kaphattunk semmit. Ideálunk a szellemi szabadság francia változata volt. Maradtunk, amik voltunk: független radikális polgári demokraták. Nagyjából így álltak dolgaink 1923-ban, amikor Béla több évre Párizsba költözött, s magam is vidékre készülődtem, egy más életforma akaratával.

(Folytatjuk)

Atahualpa inka halálára

*Mily szivárvány a fekete szivárvány,
fölemelkedő?
Cuzco ellen rettentő nyílvevessző,
virradó.
Mindenhol baljós jégeső,
verő.*

*Szivem megsejtette
minden pillanatban
– álmaimban is megrohant engem*

*a csüggedésben –
a halál hírhozó kék legyét,
véget nem érő szomorúságát.*

*A Nap sárgul, esteledik
homályosan.
Öltözteti halotti köntösbe Atahualpa tetemét
s nevét.
Az inka halála
csak egy pillanat.*

*Szeretett fejét már eltakarja
az ellenség, a kegyetlen.
Vérfolyam vándorol, terjeszkedik
kék áradatban.*

*Csikorgó fogai már belemarnak
a puszta szomorúságba.
Szeme ólomná vált – hajdan mint a Nap,
inka tekintet.*

*Megfagyott szívű
Atahualpa.
Négy vidék térfi-sírása
beborítja.*

*Elhagyták a menny fellegei
megfeketülve.
Az anya Hold, megkinzott, beteg arc,
sorvadozva.
Minden rejtőzködik, eltűnik
haldokolva.*

*A föld megtagadja eltemetni
Urát.
Mintha szégyenkezne annak teteménél,
aki őt szerette.
Mintha félne vezérét
semmivé fogadni.*

*Szikla-szakadékok remegnek Gazdájuk miatt
gyászdalba fogva.
A tolyam bög fájdalmának hatalmával,
habja magasodva.*

*A könnyek két áradatban,
s összevegyülnek.*

*Melyik térti ne sirna
érte, aki őt szerette?
Melyik gyermek ne léteznék
atyja szemében?*

*Nyögő, sebzett szív,
pálma nélkül.*

*Melyik szerelmes galamb nem adja szívét
szerelmesének?
Melyik tomboló szarvas nem enged
ösztönének?*

*Vérkönnnyek kiszakítva
örömből.
Könnnyek folyékony tükre,
tesd le holttestét!
Fürdessétek mind, nagy szerelmében,
öletek.*

*Számtalan hatalmas kezével
védelmezettek,
szíve szárnyaival
megsimogatottak,
mellének finom szövétével
betakartak,
könyörögjetez
mint özvegyek.*

*A választott nemes szüzek meghajoltak együtt,
mind gyászban,
a Villaj Umu palástjába burkolózott
az áldozathoz,
minden ember fölvonult
önnön sírjánál.*

*Kinban örjög
az Anyakirályné,
könnytengere árad
a sárga tetemig,
arca merev, mozdulatlan,
ajka rebeg:
„Hova tűntél
szemem elől,
elhagyván e világot
gyászmra
szivemből magadat
örökre kiszakítva?”*

*Gazdag a váltságdíj aranyával
a Spanyol.*

*Rettenetes szíve, a hatalomtól fölfalt,
egymást öldökölve,
folyton sötétebb vággyal,
dühödt fenevad.*

*Annyit adtál, amennyit kértek,
mégis megöltek.
Vágyaikat teljesítetted
te magad.
S fekszel Cajamarcában
kiterítve.*

*Holt eredben
a vér,
kihúnyt szemedben
a fény,
a legsúlyosabb csillag mélyébe hullott
a pillantásod.*

*Búg, szenved, útra kél, repül
szerelmes galamb szellemed.
Tombolva, örjögve sír, haldokol
szeretett szived.
Örök elválás kinjában
szívünk megreped.*

*Tündöklő arany trónusod,
bölcsöd,
arany poharaid – mindent
széthordtak.*

*Idegen igában, halmozódó gyötrelemben,
mi elpusztítottak,
becsapottak, emlékezni sem akarók,
elhagyottak –
holt az óvó árny.
siratjuk,
nincs kihez térnünk,
csak félrebeszélünk.*

*Tűrheti-e majdan szived,
inka, a mi tébolygó, szertehányt
életünket,
hallatlan véstől körülfogottat, idegen járomban
megtaposottat?*

*Szemed mint győzelem nyila sebzett,
nyisd reánk,
nagylelkű kezed
nyújtsd felénk,
és e látomással erősítve minket,
búcsúzz tőlünk!*

WEÖRES SÁNDOR fordítása

WEÖRES PSYCHÉJE

Évekkel előbb egy regény terve foglalkoztatta. Gyanítom, ebből a tervből lett a Psyché, azaz Lónyay Erzsébet grófnő költészete és életrajzának töredékes fejezetei. Mivel a regény természetesen életrajz kívánt lenni. En-regény. Csakhogy Weöres nehezen találta meg hőst, még nehezebben lelte a közegét. Olyan közegre volt szükség, amelyben az én kétségtelen realitás. És olyan ére, akinek természetes és teljes élete nem bontja meg a realitást. Az én egysége és a realitás teljessége – úgy tűnik föl – nélkülözhetetlen föltétele a regénynek, amit még érdemes megírni.

Egymást kölcsönösen tételezi a kettő. S e kölcsönösségben egyiknek is, másiknak is vonzatai vannak. Alanynak és állítmánynak; az ítéletnek. Mi szükséges az állítmányhoz, hogy az alany létét evidenciának állíthassa, s az *esse* milyen föltételekhez ragaszkodik? A végeredmény tanulsága szerint úgy találta Weöres, a realitásnak történelemmé kell változnia, s az én ebben a realitásban más nem lehet, mint önmaga mélysége, egy közvetlenül soha ki nem beszélt réteg. Ami tehát személyes, áttételessé tétetett, s ebben a tárgyiasságban az egyértelmű múlt idő öltött testet. Az emlékezet ideje. Psyché, a kitálat poetria lélektanilag igazolható belső realitás, soha ki nem beszélt belvilág, bámulatos költői emlékezet.

Gondoljuk meg, Weöres 1913-ban született. Olyan családi közegben élte gyermekkorát, ahol száz esztendő az időben visszafelé – eleven hagyomány. Atyjának atyjai – mint Babits mondaná – három-négy nemzedékkel előbbre – a család körén – eleven emlékezet. Űkapja szerezte a vagyont, hadsereg szállító volt a napoleoni háborúk idején; e vagyon aztán folyton-folyvást osztódott, aprózódott. Berzsenyi, a Kisfaludyak – közeli rokonság. Kisfaludy-lány Weöres atyjának keresztanyja is. Weöresnek a tizenkilencedik század eleje a család körén eleven, bensőséges idő, a család mélyvilága. A régi kriptá örzi a csontokat s a neveket. Az idő a személyiség része, s talán valódiabb, mint a pillanatsor, amelyben Lónyay Erzsébetet a költő – éjszakánként – életre varázsolja. A kiválasztott történelem neki nem történelem.

Igy már természetes, ha abból az anyagból alkot regényhőst, amelyik mindeddig közvetlenül kibeszélhetetlennek látszott. Ama mélyvilágnak, a lélek tudattalan rétegének kedve s joga testet öltetni. Az is igaz, minden lelki mélység feminin és masculin egyszerre. Ám ennél több is megengedhető. Psyché anyját Bihari – a cigány – szereti el urától. Lónyay Erzsébet a miskolci cigányputriban – Weöres lelke mélyén azonosság-élmény. Nomád és keleti hajlamok indítéka, cigányösök sejtelve. A kibeszélhetetlen érzékiség is, melyet most e nőbe álmodott bele, az is saját tulajdonság. Látszat tehát e nő is; alakmás mivoltában realitás.

Miként látszat a regény is. Ily távolságon áthatolnia az emlékezetnek, csakis kihagyásos és részleges következményű lehet. Az életrajz csupa szakadozottság. De az életrajz e kihagyásos és hézagos mivolta, éppen ez a hitel fedezete. Majd azt nem mondtam, az epikai hitelé. Olyanná íródik ilyenképpen ez az életrajzi regény, amely képes minden ellenállást legyőzni. Mert mi-

ilyen az élet is? Éppen így diszkontinuus. Minek látszunk egymás tekintetében? Vagy akár a magunkéban is? Nem éppen ilyen szakadozottaknak? Két találkozás és két mondat közt ugyan mi van? Nem kell-e beavatkoznunk, nem kell-e továbbgondolnunk, képzelünk, ami látszik, ami van? Psychének vannak versei, följegyzései, tanulmánya Ungvárnémeti Tóth Lászlóról, de két vers közt és két följegyzés közt mi és hogyan van, a mi dolgunk elképzelni. Az életrajzi regény, az éregény mindenáron a zártságot akarja; csak az van, amit az írás befog; Weöres Psychéje oly eleven, mert nyitott és diszkontinuus, hogy mindjárt magunk is beléphetünk a történetbe.

Úgy tűnik föl, a regény-terv akkor ért a megvalósíthatóság állapotába, midőn egy másik vonzalommal találkozott. Az Ungvárnémeti Tóth László iránti szerelem elevenült meg ez idő tájt Weöres szívében. Régi szerelem, s igazi. Jellemző ilyenképpen. Weöres az irodalomtörténetben is azt szereti, ahol nincs kellőleg rögzítve az anyag. Nem a megírt irodalomtörténet, az iratlan vonzása. Mert minden több és gazdagabb, mint ami belőle fölfogható. Ungvárnémeti Tóth Lászlót a feledésnek adta a magyar irodalomtörténeti tudat. Nyilvánvaló indítékok szerint. Weöres nem tagadni kívánja a tudott liturgiát, de kiegészíteni – ellentétjével akár. Egy poéta, aki orvosi egyetemet végzett, nagy műveltségű, latin és görög verset éppúgy írt, mint magyart, aki nem keveredett kora mozgalmaiba, de kora gyermeke volt, s kora gyermekeként költő. Életforma és alkotásmód szerint egyaránt poéta, aki ennek mindent alávetett. Kálvinista pap fia volt a fickó poéta, pataki diák, de mikor érdeke kívánta, katolikus hitre tért. Ez érdek azonban nem volt önös. Választását hite irányította. Hite a szellem költői változatába vetett volt. S ebbe bele is tudott halni. S ő lett Weöres regényének láthatatlan hőse. Lónyay Erzsébet esendő, bűnös életének igazolása. Mert a költő iránti szerelem koordinálja Lónyay Erzsébet életkáoszáat, általa, az iránta való szerelem révén egységesül személyisége, mint ahogy a fickó poétát is csak Lónyay Erzsébet látja meg annak, aki teljében.

Életfilozófia rejtőzik minden nagy én-regényben. Mondhatjuk-e, éppen ez a műfaj legmagasabb szellemi igazolása? Természetesen nem kifejtett életfilozófia. A kevesebb több itt. Elég, ha sugárzik, ha a személyiség szuggesztivitása. Lónyay Erzsébet személyiségének sugárzása: változékonyságában az állandóság, örökös kiszámíthatatlanságaiban a logika, hűtlenségeiben a hűség. akárcsak a mű látszatai. Mert itt minden az is, meg nem is, valami is, semmi is. Weöres életbölcsele.

Így a Psyché erotikus szférája. – Föltűnően sokat van előtérben. A soha nem teljesült szerelem örökkévalósága, a nő kiszolgáltatottsága a körülményeknek éppúgy, mint a saját ösztönnek; s a változatok. Erőszak így, erőszak úgy; eltűrés és odaadás; lélek és test egymásra hatása, kölcsönössége, de különösége is. A szekszualitás mellett a biszekszualitás és a homoszekszualitás. S mindez angyali gyanútlanossággal kibeszélve. Éppen ezért a tabukat rombolja; nincs olyan kényes szituáció, melynek plasztikus ábrázolását ne vállalná Psyché, azaz Weöres. Mégis – vagy éppen e bátorság okán – tisztán, érintetlen kerül ki a hősnő az erotika poklából, minthogy a pokol legmélye már maga a menny, mert minden körbe ér. Az erotika megannyi változata a mindent átható Erosz alakja. Legtisztább mivoltában elviselhetetlen és megvalósulhatatlan. Emberi változatainak roppant skáláját megélni, és soha meg nem elégedni, a változatoknál nem időzni, mindig azért hajszolódni, ami lehetetlen, ez engedi meg, hogy ne legyen akadálya átélni, kimondani megannyi változatát, fokozatát.

Lónyay Erzsébet azonban költő is. Hacsak ez is nem pusztá látszat. Hiszen versek vannak itt, szemlélet, stílus és nyelv megtévesztően egynemű korrelációi. Az idő hosszán bontakozó költészet. Am lelke rajta annak, aki elámul a nagyszabású imitáción. Mint annak is, aki kishitűen és fontoskodva keresi a szemlélet, stílus és nyelv történeti hitelét. Tárgyi anakronizmust is elcseppent olykor Weöres a gyengébbek kedvéért. Egyáltalán nem akarná becsapni közönségét. Nevetséges fontoskodás volna nyelvi hitelét kritika tárgyává tenni. Már csak azért is, hiszen oly nyilvánvaló, mennyire nem nyelvi állapotot óhajt rekonstruálni. A hangzók szintjén avval kelt illúziót, hogy egy fokkal zártabb magánhangzó rendet alakít, vagy a mássalhangzó torlódásokat föloldja. A szókincset avval archaizálja, hogy latin, német, francia szavakat bőséggel használ, többet, mint a mai nyelv tűrheti. Sokat nyer az illúzió a régies ortográfiával. Még többet a szórendi archaizálással. A fölöttébb használt inverzióval. Am a versmondat már inkább az övé. A legtöbbet, mert a leginkább korhűséget a ritmussal szolgál a történetiségnek. A Psyché-versek ritmikai tekintetben állanak legközelebb a tizenkilencedik század eleji lírához. E kor tanulmányozott költőihez és poetriáihoz. Itt is mutatkozik azonban különбözés. Weöres mesteri verselési technikája, ami különböztet. Jobban, rutinosabban, de nagyobb költői erővel is használja a korszak ritmusanyagát.

Próbátétele a Psyché a közönségnek. Fájdalmas lemondani a kitalált költőről. Bár Weöres azt sem bánja. Szelid mosollyal tűri, ha ragaszkodunk kitalált poetriájához. Pusztán ezért, ennyiért azonban nemigen hozta volna világra Lónyay Erzsébetet. Amiért minden kényes helyzetet és félreértést vállal és tűr most is, sőt, szívesen belemegy továbbra is a játékba, a kísérletért van.

Ha már azt állítottuk, a Psyché – amint van – regény, s tovább: én-regény, megkockáztatjuk: művész-regény. Psyché találkozik Beethovennel, Goethével, Hölderlinnel. E találkozások igen plasztikus ábrázolatok, s tartalmazzák Lónyay Erzsébet reflexióit is. Am ezentúl is! Már nem ily nyilvánvaló, de az élményköltészet tanulmányozása is benne foglaltatik e regényben; magának a regényformának a vizsgálata is. S ahogy mondtam, a közönség próbátétele. A mű vallatja olvasóját, s meg is ítéli. De az emlékezet próbája is e mű, az alkotásfolyamat éber megfigyelése. A nyelvi kreáció gyakorlati kutatása. S mindez annak jegyében, hogy a modern művész számára maga a művészet mibenléte, mivolta lett problematikus. E vizsgálódó attitűdnek előzményei ott vannak az életműben. Mert az életmű a legnemesebb kétely jegyében gyarapszik, folytonos kérdőjelek között készül, s éppen ezért lesz állítás.

Egy költő regénye, mely a művész és a mű létének gazdag problematikáját éppúgy élővé varázsolja, mint az emberi természet ritkán tapasztalt bőségét.

JANUS PANNONIUS MUNKÁI LATINUL ÉS MAGYARUL

A Janus-évforduló ünnepségei véget értek. Színvonalas rendezvényekben: előadásokban, koncertekben, színházi bemutatókban, kiállításokban, szobor-leleplezésben, mindenfajta megemlékezésben nem volt hiány; ezek emlékei még soká visszajárnak majd bennünk. Szakemberek méltatták e finom és elragadó reneszánsz egyéniség alakját és munkásságát, fordítók vallottak – egész köztől, az élmény melegével – műhelytitkaikról, személyes, költői tapasztalataikról. Válogatott költeményeinek ez évi, magyar nyelvű kiadását napokon belül elkapkodták. Ebből, mindenesetre joggal, arra következtethetünk, hogy az olvasók sem maradtak távol: a maguk módján – s nem ez-e a legtöbb, amit költő óhajthat magának? – szintén birtokukba akarták venni Janust. Nem maradtak el a jelentős évfordulók járulécai sem: szép számban születtek verses és prózai pályaművek.

Egyvalami hiányzott s hiányzik makacsul, immár századok óta: maga a teljes janusi életmű, annak rendje és módja szerint, eredeti, megtisztított alakjában s ha lehetséges, egyszersmind színvonalas fordításban, minden érdeklődő számára hozzáférhetőn; a nagy ünnepi zajgás közepette ez járt jónéhányunk fejében, s amennyire az ünnepontás veszélye nélkül megtehették, többen szóvá is tették. A hovatovább groteszk méretűvé táguló ellentét az egyre növekvő hazai és külföldi érdeklődés, másfelől a nagy könyvtárakban vagy inkább könyv-múzeumokban megbúvó és féltékenyen őrzött, idestova kétszáz esztendő Teleki-Kovácsy-kiadás ritka példányai közt ma már igazán méltó a komoly megfontolásra. Borsos Miklós szép, kongeniális szobrán a pécsi várkertben – az egész ünnepség-sorozat egyik kiemelkedő s talán legmaradandóbb monumentumán – micsoda féltő gonddal és megható ragaszkodással sorítja szívéhez a költő-püspök egyetlen igazi kincsét, a műveit tartalmazó könyvet! Vajon mikor oszthatja szét másoknak is? – kérdezzük azoktól, akiktől elsősorban kérdezhetjük.

A Tankönyvkiadó vállalkozása ezen a hiányosságon akart a lehetőségekhez mérten segíteni. A szándék feltétlenül dicséretet érdemel. Előttünk fekszik a szép, díszes formátumú és kiállítású kötet, sokat ígérően s részben teljesítőn is. A kiadó szerényen és óvatos fogalmazásban közli az olvasóval a könyv célját, s nem mulasztja el – sajnos, ahogy a futó átvizsgálás is meggyőz bennünket, nem alaptalanul – megjegyezni: „e nagy munka elvégzésére igen rövid idő állt rendelkezésre”.

A kötet gondozója, V. Kovács Sándor, nyílt és elfogulatlan modorban tárja fel a kétségtelen nehézségeket, s a maga által megvont (sokszor vitatható) határon belül tiszta és becsületes, nem ritkán élvezetes munkát végez. Ő írja a kiadvány szemszögéből fontos és nélkülözhetetlen Janus-életrajzot: egyszerű, megnyugtató, lényegretörő írás ez, mely keresetlenségével és tárgyiaságával jólesően üt el nem egy, éppen az évforduló kapcsán megjelent publikáció hangjától. Ezután következnek a „kényes” kérdések: őszintén beszél a kritikai kiadás hiányából eredő korlátokról, majd rátér a teljesség, ill. a kényszerű válogatás problémáira. Hangsúlyozza, hogy a kötet csak megközelítő teljességre törekszik: „népszerűsítő céllal készült, és bár kétnyelvű (latin-magyar) szöveget is ad, nem kíván több lenni színvonalas ismeretterjesztő vállalkozásnál”. (500. l.) Igenám, de a ráfordított rengeteg munka, a szerkesztés és jegyzetkészítés nem megvetendő apparátusa, a fordítói gárda több éves, elszánt küzdelme, szívos munkálkodása s hellyel-közzel egy teljes költői életmű szemszögéből is impozáns teljesítménye (pl. Csorba Győzőé, Kerényi Gráciáé) nem

volna, nem *akarna* több lenni egyszerű „ismeretterjesztő vállalkozásnál”? Túlságosan szerényen, igénytelenül hangzik mindez. Önkéntelenül arra kell gondolnunk, hogy e túlóvatos fogalmazással a szerkesztő a kritikusok viharosabb szellőkeseit szeretné eleve kifogni a vitorlákból. Valóban nem volna többről szó, csupán arról, hogy *in magnis et voluisse sat est?*

Kimaradtak a kötetből: 1. a görögből való fordítások. Ez természetes és érthető – 2. Azok a darabok, melyeknek szerzősége jelenleg még kétes. Ez a filológusok mulasztása; nyilvánvaló, hogy a fordítók nem terhelhetők olyan munkával, mely később esetleg kárbavesztett fáradságnak bizonyulna. – 3. Több erotikus elégia. Ez vita tárgya lehetne. Ha olvassuk a kötetben szereplő, ún. „pajzán epigrammá”-kat (Csorba Győző szerencsés szöválasztása a több ízben megtévesztő „erotikus” jelző helyett), ha néhány közismert, nyomtatásban is közkézen forgó, modern versezetre gondolunk, meg kell kérdőjeleznünk az elmaradás jogosultságát. – 4. A Marcello-panegyricus, részint terjedelmi okokból (ez Janus leghosszabb költeménye), részben pedig azért – mondja a szerkesztő –, mert Hegedűs István fordítása elavult. Ami ez utóbbi magyarázatot illeti: teljesen igaz. Sőt, nekünk az a véleményünk, hogy Hegedűst még kegyeleti okokból sem lett volna szabad bevenni a kötetbe (ui. számos helyen szerepel), mert fordításai nem csak avultak (ettől, a maguk módján, még sikerültek is lehetnének), hanem kifejezetten rosszak, s különösen verselési hibáik alig élvezhetővé teszik őket. Ezeket a darabokat újra kellett volna fordítani.

Az eredeti latin szöveg közlése – legalábbis a könyv nagyobb hányadában – a kiadvány egyik legfőbb értéke és erőssége. Az előbb mondottakból következik, hogy ennek még akkor is örülnünk kellene, ha kizárólag Janus Pannonius latin szövegét kaptuk volna kézhez. A fordításokkal együtt azonban ez a szöveg szükségszerű kiegészítése a műnek, a bíráló munkája számára pedig egyenesen nélkülözhetetlen. Persze, ez a latin textus még nem „kritikai”, a semminél azonban mégis sokszorosan több. Annál inkább fájlaljuk, hogy a hosszabb költemények mellől egyszer csak eltűnik; nyilván túlságosan megnövelte volna a könyv terjedelmét (bár ennek a szempontnak döntő voltát elutasítjuk); mégsem ártott volna megjegyezni, ha másutt nem, valahol a jegyzetekben, miért szakad váratlanul vége az eredeti janusi szöveg ömlésének. Kevesebb hiányérzetet ébreszt ugyan, de szintén hiányzik Janus latinja a prózai művek – beszédek és levelek – párhuzamos lapjairól is.

A kötet felépítése – kétségtelenül az anyag természetéhez illőn – követi a humanisták hagyományos szerkesztési elveit: az itáliai és magyarországi epigrammák után az elégiák következnek ugyancsak két csoportra, olasz és hazai földön írottakra osztva, majd az ún. hosszabb költemények (panegyricusok, nászi versezetek stb.); végül a költő prózai hagyatéka zárja be a sort. A szerkesztő, a kiadvány népszerűsítő céljára hivatkozva (a hosszabb költemények kivételével) minden ciklus élére egy-egy különösen jelentősnek tetsző, kulcs-fontosságú költeményt helyez az amúgyis problematikus időrend megbocsátható felbontásával. – A kötet élén Csorba Győző személyes hangú, bő líraisággal áradó, vallomásos írását olvassuk *Az élő Janus Pannonius* címmel; ez a prózában írott költemény nem a történelmi alakot idézi, kit a kor szenvedélyei mozgatnak a reneszánsz szélesen ívelő, harsány színekkel festett díszletei között, hanem a halhatatlan magánembert, a rokonnak érzett költőbarátot a közös anyának, a változásai közepette is örök-egy városnak termő sugallatokkal gazdagító ölelésében. Ennek a szemléletnek igazsága önmagából meríti érveit, még akkor is, ha vitatható pl. ez a kijelentése: „Sokat küszködtem már verseiddel, hogy lehetőleg méltó módon szólaltathassam meg azok nyelvén, akik számára mégis csak irtad őket: a mindenkorai magyar olvasóknak”. Mert kérdés, hogy csakugyan az ő számukra írt-e a humanizmus egyetemesség-gondolatának és ezoterikus műveltség-ideáljának egyik legöntudatosabb hive, Janus?

A versfordítások sikerült vagy sikerületlen voltának eldöntése nem olyan egyszerű feladat, mint amilyennek talán látszik. Az a 33 fordító, régebbiek és újak, akik a műveket anyanyelvünkön tolmácsolták, zömükben nem csupán fordítók, hanem költők is, kész, kialakult, egyéni ars poeticákkal; viszonyuk Janushoz nyilván a legkülönbözőbb, s ezen a sokféleségen – a kötet tanúsága szerint – édeskeveset változtattak

a szerkesztő feltehető instrukciói. Ez utóbbiak is csak azoknál lehettek volna – elvben – eredményesek, akik közvetlenül e mostani gyűjtemény számára dolgoztak. Egy vers nem szükségszerűen gyenge azért, mert a miénktől eltérő ízlés esztétikai kategóriái szerint íródott, s nem föltétlenül jó az a fordítás, mely engedelmesen simul ugyan a kortársak széptani képzeihez és jogait ösztönösen követelő, nagyon mélyről eredő ízlésformáihoz, de a fordítandó mű igazi, sui generis értékeihez semmi köze sincs. Kissé aggasztó az a szemmel látható, már-már naiv sejtelmetlenség, mely a fordítók egyikét-másikat (nem ritkán a legkiválóbbnak ismerteket) eltölti: legbravúrosabb mutatóványaik megfelelőjét gyakran hiába keressük az eredeti, latin metrumokban. S nem azért hiányoznak innen, mert a fordító leleményesebb volt Janusnál, hanem mert gyökeresen más költői szemlélet alapján alkotott a reneszánsz-költő, mai utódja ellenben elégedetlenül néz az érzése szerint nem eléggé dús fantáziájú vagy költőietlen sorokra. A reneszánsz poétikája és költői stilisztikája lényegében klasszicista: a humanista költő elsősorban „orator” vagyis rétor. Tiszta, racionális szemlélettel is tüstént felfogható, arányaiban egyenletesen elosztott, a feltűnő, egyéni jelzőket kerülő, választékos, szellemes, gyakran okoskodó, érzelmeit lehetőleg elrejtő vagy csak a legáltalánosabb érzésekhez kapcsolódó vers-konstrukció az eszményképe. Az élmény, a modernekkel ellentétben, nála csupán az „első mozgató”. A mai költő igyekszik emocionális lenni: a romantika óta szinte megszakítatlanul az érzésre és a képzeletre épít, s ezek kedvéért szívesen – egyre szívesebben – elhanyagolja a vers klasszikus elemeit. Mi a hatás okait elemezzük, s csaknem mindig elfödözött mélységekben bukkanunk rájuk: Janus és kortársai viszont a retorikus elemek leplezetlen megmutatásával kelthettek emóciót – de nem ez volt a céljuk. Mi a következmény? Azok a fordítók, akiknek rokonszenve közel jár a klasszicista eszményekhez, vagy költői alkatukban egyeznek az említett ideállal, ösztönösen idomulnak Janus stílusához, – mások másképpen.

Csak természetes, hogy ily módon a határfok minimumára csökkennek a humanista költészetnek manapság korszerűtlen, egyéb elemei; a mitológiai apparátus példának okáért, melyet Janus ujjongva, szinte telhetetlen mohósággal vonultat fel, a fordítókat csaknem mindig feszélyezi, – irtják is a sűrűjét, ahol tehetik. A megmaradtakban sincs sok örömmünk: terhei a magyar versnek, s ha másutt nem, a kerékbe-tört metrumokban ugyancsak megkeserülnek árnyék-életüket. A latin vers hajszálpon-tosan, ragyogó, kiművelt következetességgel őrzi ezer sorokon át is a mitológiai és történelmi nevek rövid és hosszú szótajait. A fordításokban teljes a zűrzavar: nincs olyan görög vagy latin (sokszor olasz) szó, melyről a képzett filológus is meg-jósolhatná, milyen sorsra jut majd a fordító kezében; ugyanaz a fordító, nem ritkán ugyanabban a versben, néha három-négyféleképpen is skandalizálja ugyanazt a szót.

Leginkább elemükben vannak fordítóink, érthető módon, ott, ahol semmi sem akadályozza szabad futásukat és képességeik csillogtatását. Aránylag sok a buktató az epigrammákban: a tömörség, a zsúfoltságban elrejtett finom célzások s nem ritkán a célzatos zsúfoltság, a gyakran zavarba ejtő szójátékok visszaadása természetesen nem mindenkinek kenye-re. Jóval élvezhetőbbek magyar nyelven az elégiák, különösen azok, melyek már idehaza születtek: V. Kovács Sándornak igaza van abban, hogy ezek Janus költészetének legértetesebb, legmaradandóbb alkotásai, s így éreztek nyilvánvalóan a fordítók is, munkájuk színvonalával dokumentálva ezt az elméleti igazságot. A panegyricusok és más, hosszabb költemények – talán, paradox módon, éppen terjedelmüknél fogva – meglepő mértékben felszabadították a fordítók reprodukáló, sőt alkotó ösztöneit. Persze, nem hibátlan munkák ezek sem: Berczeli A. Károly általában elkedvetlenítően szabad; Kerényi Grácia, helyenként tűnemenyes verbális készsége, jó verselése, leleményes szófüzése ellenére lecsúszik a prózaiságba; s Csorba Győző is mintha elfáradna és türelmét veszítené a Guarino-panegyricus második felében. Mégis figyelemreméltó, nem is oly ritkán felülmúlhatatlannak tetsző műfordítói teljesítmények ezek, s leginkább a természetfelfogó vagy mozgalmal-harci jelenetekben, vagy ellenkezőleg, a modern ízléshez közelálló, intim érzések rajzában joggal fegyverzik le az olvasót. – Külön nehézséget jelent, leginkább az epigrammákban, a latin szórend érzékeltetése, amennyiben ez nem pusztán gramma-

tikai, hanem stilisztikai jelentésű is. A sikerült megoldásokra jó példa a *Guidóra* c. vers (117. Csorba Gy. ford.). – Érzékenyebb olvasó figyelmét nem fogja elkerülni, hogy némelyik fordító sikerrel kísérelte meg a magyaros ízű, hagyományosnak érzett, a múlt század első felében kialakult epigrammatikus formát és hangot: szép példa ezekre a *Hunyadi János sírfelirata* (276. Jánosy István ford.) és a *Miért csillagos az ég?* (278. Nemes N. Ágnes ford.) – Néhány példa finom és értő munkára: Csorba Győző ford. *A költő Martialishoz* (10. ep.) „Postquam desierat superbus ales, Pictam sideribus levare caudam”, „asztán, hogy – gyönyörű madár – megírott Himű szárnyain égbe nem suhant már”. Ugyancsak Csorbától: *Mikor kezdték Rómában tisztelni a Muzsákat?* (279. ep.) „foedere iniquo contentum... Antiochum”, „súlyos békéjét türte... Antiochus”. Kerényi Gráciától: *Francesco Durante da Fanóhoz* (6. itáliai el.) Nec me adeo gelidae demulcet spiritus aurae, Nec me adeo murmur lene sonantis aquae”, „Nem simogat finomabban a hűs estvéli fuvallat, Sem lágyan zsongó víz csobogó moraja”.

Az újabb fordítók nevei közül ki kell emelnünk a már többször említett Csorba Győzőt, Kerényi Gráciát, Nemes N. Ágnes, továbbá Kálnoky Lászlót, Kurcz Ágnes és Weöres Sándort. Csorba és Kerényi sorszám szerint is tekintélyes mennyiséget ültetett át, ennél azonban fontosabb, hogy – nézetünk szerint – alighanem megoldották az általuk fordított művek magyarításának kérdését. Munkáikat ezentúl úgy tekinthetjük, mint az eredeti költeményeknek egyenrangú, magyar nyelvű párdarabjait. Aki a kötet olvasása közben csak futó figyelmére is méltatja a latin szöveget, számos alkalommal veszi észre, mennyi nehézséget kellett leküzdeniük lépten-nyomon, s így tisztelete és becsülése csak növekszik irántuk. Nemes N. Ágnes főérdeme a tőle megszokott, egyenletes, lelkiismeretes munkán kívül a mélyzengésű, klasszikus hangütés, – mintha eredetileg is így, ezen a nyelven írt volna költőjük! Kurcz Ágnes kellemes meglepetés; a reneszánsz-epigramma műfaja különösebben nem alkalmas ugyan – mai szem és fül számára – valódi hivatottság megállapítására költő-műfordító esetében; ő ennek ellenére a legszebb reményeket ébreszti. Sorszámra keveset, de értékben maradandót produkál Illyés Gyula, Kardos László, Kardos Tibor és Lator László.

Most pedig a hibákról kell még beszélnünk, és pedig nem általánosságban, ahogy eddig tettük helytel-közzel, hanem egy-egy konkrét jelenséggel kapcsolatban. Hangsúlyozni kívánjuk: semmi sem volna méltánytalanabb, mintha ezek alapján akarnók megítélni nemcsak a fordítók, hanem akár a kérdéses művek értékét is. Mi magunk tiltakoznánk ez ellen legelsősorban. Viszont hallgatni sem szeretnénk róluk, nem csupán azért, mert bírálatot írtunk, hanem azért sem, mert a magunk eszközeivel szívesen hozzájárulnánk egy majdani új kiadás javított szövegéhez. Amiről beszélni fogunk, nem rendszeres vizsgálódás eredménye; nem szaklapnak, hanem irodalmi folyóiratnak írunk. A tárgyalásra kerülő jelenségek tehát példák csupán. Nem is súlyosak; mindössze arról van szó, hogy változatlan átvételüket egy esetleges második kiadás számára megfontolandónak tartjuk.

Mindjárt a könyv elején áll: *Névváltoztatásáról* (1. ep.) A fordító Berczeli A. Károly. Berczeli fordítói munkásságát, éppen Janus Pannoniusszal kapcsolatban, sokra becsüljük. Ő még abban az időben adott ki magyar nyelven egy kötetrevalót Janus verseiből, amikor más költő-műfordítók erre nem vállalkoztak. Műfordítói esztétikája éppen ezért a feltétlen szövegűséget kevésbé méltányoló szemléletet tükröz. A szóbanforgó, hat soros versből kettőt idézünk: „Compulit invitum mutare vocabula, cum me Lavit in Aonio, flava Thalia, lacu”. „Ezt hittem magam is s lásd, Janus letem, amint a Muzsa magához emelt s megkoszorúzta fejem.” A fordítás első sorának első fele hiányzik az eredetiből (ott egészen másról van szó), a második sor pedig annyira szabadon kezeli Janus szövegét, hogy még átköltésről is alig beszélhetünk. – A 29 epigrammában úgyszintén Berczeli egy disztikhon második sorát: „Credatur multi doctus ut esse magis” így adja vissza: „Attól tart a derék, hogy butasága kisül”. Janusnál szó sincs semmiféle butaságról. – Ugyanő a 34. ep.-ban (*Carbóhoz, a költőhöz*): „Qui nunc es carbo”, „Szén a neved magyarul” (!).

Galeotto zárándoklásában is (177. ep. Dybas Tihamér ford.) kár volt a „plebs”-et

„zagyva csöcselék”-kel fordítani, mert hát nem ezt jelenti; az alacsony szitkozódás különben is annyira idegen Janustól, amennyire kedveli viszont a finom, szellemes szúrásokat. Urbánus lélek volt a velejéig, nem vásári hordószónok.

Eléggő feltűnő, hogy sem a fordító, sem a szerkesztő nem vette észre, hogy Ujváry Károly egy végig hexameterekből álló, hat soros verset (*Andreolának*, V. Miklós pápa anyjának sirverse, 249. ep.) disztikhonokban ültetett át. A két vers hangulata így tökéletesen különböző. Egyébként is túl szabad a fordítás.

Az első, kiemelt itáliai elégiában (*Andrea Mantegna pádovai festő dicsérete*) a fordító Kálnoky szemmeláthatóan elégedetlen a dísztelen eredetivel; „lánglelkű művek”-ről beszél ott, ahol csak nemes szellem alkotásairól van szó s ezt a szót: „quicquam” („valamit”) így adja vissza: „száz meg száz csudadolgot”. – Furcsa, hogy Kerényi Grácia a „medicas artes”-t (2. el.) „szent orvostudomány”-nak nevezi minden ok nélkül. A fordítók általában feltűnő szabadsággal alkotnak jelzőket a hiányzók helyére s még jó, ha a szöveghez illőt. – Semmi ok sincs arra, hogy Csorba a 7. itáliai elégiában (*Andreolának... halálára*) a „gemmata veste” helyén „díszes gönceit” mondjon; a „salve magna parens”-nél pedig figyelembe kellene venni, hogy kultikus megszólításról van szó, az „Üdv neked, áldott öl” tehát, ha szép is, aligha kielégítő. Ezt a kifejezést egyébként más itáliai humanista költő is használja, s amott a fenti fordítás már nem volna helyénvaló. – Lator László a 12. elégiában (*A narni Galeottóhoz*) ezt: „Comis es ut Caesar” így fordítja „Caesar nem szelidebb nálad”, holott a „comis” csak „nyájas, barátságos”: ezeknek a jelzőknek bármelyike illik Caesarra, a „szelid” semmiképp sem.

Olykor a megragadóan szépet is helytelenítenünk illik, ha nem látjuk nyomát az eredetiben. A *Siratónének anyjának*, *Borbálának halálára* c. elégiában (27.) Csorba a 127. sorba ezt költi be: „e szörnyeteg órán”; ismételjük, gyönyörű, nincs is rossz helyen, de Csorbában itt a költő meghátrálásra kényszerítette a fordítót. Ugyan-ebben az elégiában ezt a sort: „Omnibus expletis sacra quae lege iubentur” így fordítja „Mindent megcselekedve, amit rendelték a dogmák”. Övást kell emelnünk, mert Janus nyilvánvalóan az erkölcsi törvények megtartásáról szól, nem pedig dogmákról, azaz hittételekről... – A *Szidalmazza a holdat* (28. el.) címűben a 15. sort „Quo pudibunda fugis?” így adja Nemes N. Ágnes: „Merre szaladsz, te szemérmetlen?” Ellenkezőleg: *szégyenkezőt* kell mondani, mert a hold tudja, hogy szégyelni-való cselekedetet követett el!

Kiragadott példák ezek, de – ismételjük – tán méltók a meggondolásra. Még csak annyit, hogy feltűnően sok a verstani hiba, s nem csupán a régi, hanem az újabb fordítóknál is. Ki hinné, hogy a magyar nyelv, teljes értékű hangjaival és régóta kidolgozott, az időmértéket illető szabályaival még ma is ennyi önkényességre szolgáltat alkalmat. S ami a legfontosabb: ezek akusztikai hatása esztétikátlan, csúnya. Egyedül Csorba Győző tudja, hogy az *egy* és *lesz* szavakban a *gy*, ill. *sz* hang ejtése hosszú. – Külön felhívjuk a figyelmet arra a több, mint két tucat szabálytalan sorra, főleg hexameterekre, melyekbe, elnézés, ill. hibás számolás következtében rendszeren hét ütem csúszott be a kötelező hat helyett. – sok nyomdai vétséget: sajtóhibákat, kizökkent sorokat stb. már igazán csak zárójelben említjük meg.

A prózát – ünnepi beszédek és leveleket – Boronkai Iván fordította magyarra tisztán, élvezetesen, korszerűen, mégis jó történelmi stílusérzékkel. Külön meg kell emlékeznünk a jegyzetéről, melyeket a szerkesztő V. Kovács Sándor készített: hogy ezekből mennyi elegendő és mennyi nem, arról vitatkozhatunk; ennek ellenére az a benyomásunk, hogy – a kötet egészét tekintve – velük kapcsolatban emelhető aránylag a legkevesebb kifogás.

Aki a Janus-filológia történetével, mai állásával és fordításának nehézségeivel csak kevésbé is tisztában van, természetesen fogja találni, hogy ez a kötet – a tiszteletreméltó erőfeszítések ellenére – csupán átmeneti megoldást nyújt a remélhető végleges helyett. Szerepe csak történeti lehet, – ennek viszont mindmáig a legjelentősebb. S ha végső ítéletünket (a méltányosság is így kívánja) e felismerés jegyében formáljuk meg, elismeréssel kell szólnunk erről a szép, eredményeiben értékes vállalkozásról.